

ARKEOLOGI OG KULTURHISTORIE

Nr. 1-2017. 85 kr

Nytt fra fortiden

SPOR



Hvem var de,
de før oss?

Åarjelsaemien
Tsoevtsh

Mål med
meining?

NTNU
Vitenskapsmuseet

MUSEUMS-
FORLAGET

SPOR

nr. 1-2017, 32. årgang, hefte nr. 63
ISSN 0801-5376

Utgitt av Museumsforlaget og NTNU Vitenskapsmuseet,
Seksjon for arkeologi og kulturhistorie

Redaktør Ellen Grav Ellingsen

Fagredaksjon Ellen Grav Ellingsen, Hans Marius Johansen
og Sissel Ramstad Skoglund

Fotograf/bildekonsulent Åge Hojem

Forlagsredaktør Laila Andreassen

Layout Type-it AS, Trondheim

Trykk 07 Media

Kontakt forlaget for bestilling eller spørsmål om abonnement

Museumsforlaget
Kjøpmannsgata 23
7013 Trondheim
telefon 47 47 87 47
post@museumsforlaget.no

SPOR er beskyttet av lov om opphavsrett til
åndsverk, og avtaler om kopiering inngått med Kopinor.
Ta kontakt med forlaget om du ønsker å gjengi deler av
SPOR, i medieuavhengig form.

© MUSEUMSFORLAGET Trondheim 2017

Ved å publisere i dette SPOR overdrar forfatteren retten
til å framstille, mangfoldiggjøre og utgi sitt verk i SPORs
papirutgave og digitale utgave, til Museumsforlaget.
Forlaget kan videre distribuere verket gjennom databaser
som forlaget samarbeider med. Denne publiseringsretten
er eksklusiv i seks måneder fra utgivelsestidspunktet. Etter
disse seks månedene har gått, kan forfatteren legge ut
verket på sitt eget nettsted eller på nettsted som forfatterens
arbeidsgiver har etablert.

Redaksjonen overtar ikke ansvar for manuskript
eller bilder som ikke er bestilt.

Redaksjonens adresse

SPOR
NTNU Vitenskapsmuseet
Institutt for arkeologi og kulturhistorie
7491 Trondheim

Forsidebilde Per Jordhøy/NINA

INNHold

- 4 TILBAKEBLIKK PÅ EN SØRSAMISK
HØSTBOPLASS FRA 1917
- 8 HVEM VAR DE, DE FØR OSS?
- 12 NY ILD AV GAMLE GLØR
- 16 SAMISK BOSETNING I RINDAL I ELDRE
JERNALDER OG NYERE TID
- 21 BJØRNEGRAVER: ARKEOLOGISKE
SPOR ETTER SAMISK JAKTMAGI OG
TRADISJON
- 25 GAND
- 29 MARGRETE KREUTZ' HISTORIE
- 33 ÅARJELSAEMIEN TSOEVTS
- 39 BOKTIPS
- 41 MÅL MED MEINING?
- 47 SKRIN FRA TUSENTALLETS TRONDHEIM
- 50 ET LANGREIST SMYKKE



KJÆRE LESER

I år er det hundre år siden det første samiske landsmøtet i Trondheim. Det har vært hundre år med kamp for demokrati, rettferdighet og mangfold. Jubileet, *Tråante 2017*, har et mål om å markere og formidle kunnskap om samene, samisk kultur og samisk historie i et hundreårsperspektiv. Arrangementer, utstillinger og foredrag over hele byen er med på å markere bredden i samisk kultur. Selv arrangerer vi utstillingen «*Hvem eier historien?*» her på NTNU Vitenskapsmuseet, et samarbeid med Saemien Sijte, Rørosmuseet og Gudbrandsdalsmusea avd. Lesja.

Jubileet markeres også i dette nummeret av SPOR. Vi benytter en rekke ulike vinklinger på samisk kultur og historie, og en av artiklene presenteres på både bokmål og sørsamisk, som vår gest til jubilentene.

Arkeologi som fag omhandler alle spor etter menneskelig aktivitet fra forhistorisk tid. Men en må ha bakgrunnskunnskap for å forstå funnene. Gjennom studier av samisk kultur har vi mulighet til å lære mer om hvilke spor dagligdagse gjøremål kan sette – noe som også kan ha overføringsverdi til andre deler av arkeologifaget. Vi får lese noen refleksjoner rundt hvem de egentlig var, de som var her i landet før oss, og hvilket forhold de hadde til sin forhistorie. Artiklene i dette bladet spenner vidt – fra bjørnejakt og gand til nyere oppdagelser av samiske kulturspor. Vi får også historien om Margrete Kreutz, en samisk kvinne som tjente til livets opphold på en meget spesiell måte.

I tillegg får vi lese om oktogonen i Nidarosdomen, og planleggingen og byggingen av denne. Kan den være direkte inspirert av Kristi Gravkirke i Jerusalem? Og hvilken mening ligger bak denne svært spesielle utformingen? Dessuten skal vi få et gjensyn med et gammelt funn fra Trondheims bygrunn, som igjen har kommet i arkeologenes søkelys.

God lesing!

Ellen Grav Ellingsen
Redaktør

TILBAKEBLIKK PÅ EN SØRSAMISK HØSTBOPLASS FRA 1917

Den skandinaviske fjellkjeden presenteres ofte som Europas siste villmark. Men marken er langt fra vill; overalt finnes spor etter menneskelig aktivitet helt fra innlandsisen forsvant og frem til i dag. Framfor alt er fjellene et samisk kulturlandskap med tusentalls spor etter reindrift og andre samiske næringer. Men sporene er ofte svake og vanskelig å oppdage.



Melkegrop, sydsamisk boerne. Foto: Ewa Ljungdahl

AV EWA LJUNGDAHL

denne artikkelen skal vi besøke en tenkt sydsamisk høstboplass, høsten 1917. Det er i sluttfasen av den intensive tamreindriften, men reinsdyrholdet og livsførselen har vært uforandret i hundrevis av år. Samene lever fremdeles i en tid med naturhusholdning og vareutveksling. Parallelt gjør vi et besøk på samme sted i 2017 for å se hvilke spor som finnes etter virksomheten på boplassen. I dag er stedene fullstendig stille, men det er ikke så lenge siden luften var full av hundeglam, latter, barnegråt og reinsgrynting.

BESØK PÅ BOPLASSEN, ÅRET 1917

Høsten nærmer seg. Reinsdyra og gjeterne har forlatt høysommerbeitet og kommet ned til høstboplassen i fjellbjørkeskogen. Boplassen ligger ganske høyt i terrenget. Den er godt drenert og samtidig i le for den kraftigste nordvestvinden. Her har man utsikt mot både fjellet og skogen, og beitemarkene er gode. Det finnes nesten ingen trær i leiren, ettersom bjørk og eiker benyttes til ved og byggematerialer. Geitene holder krattskogen nede; det er flere familier som låner geiter av de bofaste for å ha konstant tilgang til frisk melk. På høsten blir geitene levert tilbake. Denne boplassen brukes også om våren, når man kommer tilbake fra vinterboplassen. Familiene følger reinsdyra – i et årlig gjentakende mønster – mellom de ulike beiteområdene. Om sommeren er man gjerne høyere oppe i fjellet, mens vinteren tilbringes nede i skogen eller ute ved kysten. De yngste barna er med på flyttingen, men fra sjuårsalderen bor barna på nomadeskolen store deler av året. Det er flere familier på boplassen, omtrent ti i tallet. De fleste er i slekt med hverandre. Boplassene er spredt over området. Hver familie bor i en hytte i en bakke, og det er litt avstand til de andre. Man behøver ikke å bo trangt. Sentralt på boplassen finnes et par kilder der det iskalde grunnvannet spruter fram. Alle henter sitt drikkevann fra kildene, og der oppbevares flasker med reinsblod og andre matvarer.

De fleste hyttene har en buestangskonstruksjon. Buestengene er lagd av bjørkestammer som har vokst slik at de har en naturlig bøy. Mot buestengene bøyes tynnere bjørkestammer som dekket med never og torv. Byggematerialer hentes så nær boplassen som mulig, siden det kan være tungt å frakte materialer over lengre avstander. Ingen av hyttene er helt like, utførelsen er bestemt av den som har bygget den. Men alle har døra på samme side, mot sørøst, ettersom det nesten alltid blåser fra nordvest her. Det rektangulære ildstedet ligger sentralt i hytta. Det er omkranset av steiner, og de fleste har bygd en sti av stein fra døra og bort til ildstedet. Bakerst i ildstedet ligger en ganske stor, flat stein, *båassjagierkie*. Det er der man setter kokekarene. Midt imot døra ser vi røykhullet, *båassjoe*, der man før i tiden tok inn kjøttet etter en vellykket bjørnejakt. I tillegg til bolighytta har de fleste familier ytterligere én eller flere hytter. I en liten hytte bor geitene, og i en eldre hytte som tidligere ble brukt som bolig, røyker man i dag fisk og kjøtt. Like ved hyttene står en liten, tømret bod der sleder, ski, pelser og andre vinterredskaper blir



Tomt etter en torvhytte, sydsamisk gåetiesijjie. Foto: Ewa Ljungdahl

oppbevart. Noen valgte å bygge bodene på høye stolper for å holde rotter og jerv ute. Store, flate heller blir benyttet som arbeidsbenker. Tørro finnes ikke, så man gjør sitt fornødende i det fri, et stykke fra boplassen. Vaskevann og annet avfall kastes utenfor den lille skråningen ved hytta.

Simlene melkes regelmessig flere ganger i uka, men nå på høsten gir de ikke like mye melk som på høysommeren. Melkingen er krevende, og hele familien må hjelpe til. Når dyra skal melkes, tas de inn på et liten voll, omgitt av en slags palisade bygget av greiner. Inne på det inngjerdede området står noen store bjørketrær, ellers er bakken erodert og fri for vegetasjon. Simlene blir bundet til bjørkene når de skal melkes. Trærne gir også skygge. Til hver boplass finnes flere melkevoller, og det er viktig at dyra ikke tas inn på samme voll hele tiden, for da vil sykdommer lett kunne spre seg. Reinsmelken er grunnstammen i økonomien. Av den lages ost og smør, som er svært viktige produkter både i eget hushold og som byttevarer. En del av melken oppbevares i beholdere av tre som blir satt ned i groper i bakken. Gropene dekket så med torv og flate steiner og blir liggende over vinteren. Om våren, når man kommer tilbake fra vinteroppholdet, åpnes melkebeholderen. Og melken, som har syrnet i løpet av vinteren, spises med skje eller blandes med vann og drikkes.

Nå på høsten er reinskjøtt den vanligste maten, og etter måltidene blir det store mengder avfall i form av bein. Disse blir ikke slengt rundt omkring, men blir samlet og lagt i sprekker mellom store steinblokker og dekket med stein. Hvorfor? Dels fordi barn og hunder ikke skal trekke bein rundt på boplassen, men det finnes også en annen forklaring som sikkert er like



Beingjemme, sydsamisk måaroevårhkoë. Foto: Ewa Ljungdahl

gammel som selve reindriften: Dersom reinbein kastes hvor som helst, sprer flokken seg – og du kan miste reinslykken.

Barna deltar i mange former for arbeid på boplassen. De henter ved og vann, plukker bær og fisker i bekken. Leken er ofte etteraping av de voksnes gjøremål. Populære leker er å kaste lasso på reinshorn eller å fange hverandre med lasso. Steiner blir brukt til å bygge små innhegninger som fylles med småstein og kongler som forestiller reinsdyr. De eldre på boplassen forteller ungene ofte om den ekle kjempen Stalo, som fanger små barn og koker dem i en gryte hvis man ikke er forsiktig. Men Stalo er ganske dum og letturt, så om man bare kjenner knepene, kan man lure ham.

BESØK PÅ SAMME BOPLASS HUNDRE ÅR SENERE, ÅRET 2017

Boplassen vår ble fraflyttet da den intensive tamreindriften gikk over til storskala reindrift på 1930-tallet. Da ble bevegelses- og bosettingsmønstrene forandret, og det var ikke lenger behov for de gamle boplassene. Når vi nærmer oss den fraflyttede boplassen, ser vi den først som en endring i vegetasjonen. Bjørkekratt og einer har begynt å etablere seg, men det er fremdeles ganske åpent – med gress og urter. Her raster mange fjellvandrere og slår opp teltene sine; det er plant og fint, og bakken er grønn. At dette kanskje er den gamle golvflaten til en reindriftshytte, er man trolig ikke klar over.

Ettersom hyttene var bygd av naturens eget materiale, vil de fort gå tilbake til naturen når de ikke lenger er i bruk. Det inngikk i eldre samisk tradisjon å la det gamle få hvile i fred og la bygningene sakte brytes ned og gå tilbake til jorden. Alt som står igjen av hyttene i dag, er en oval voll bestående av never og torv. I midten kan man se steinene som omkranset ildstedet. Ildstedets form, med *baassjagierkie* lengst bak, hjelper oss til å avgjøre hvordan hytta var orientert, og hvor døren var. På en liten skråning inntil hytta vokser høyt gress og urter, og et skår av en porselenskopp stikker opp. Det var her man kastet avfallet fra boplassen. De tømrede bodene er revet og tømmeret flyttet, men grunnsteiner og hjørnestolper er fremdeles synlige. Oppbevaringshullene har rast sammen og ligger delvis overgrodd rundt på området.

Melkevollene ved boplassen kan fremdeles identifiseres, siden vegetasjonen er frodig – med gress og urter som fjellsymre og storkenebb, som foretrekker nitrogenrik jord. Bjørkene har vokst seg ganske store og har det nå trangt blant einerbuskene. Rundt boplassen ligger noen trestaurer fra innhegningen. Gropene der melken ble oppbevart gjennom vinteren, ligger nær boplassen, men litt høyere opp i terrenget. De er lette å kjenne igjen – med tydelige voller av oppkastet jord og et par flate steiner i vollen.

Beingjemmene er også ganske enkle å finne, om man vet hva man skal se etter. De ligger vanligvis nær boplassen, men ikke helt inntil hyttene. I en sprekk mellom to store steinblokker



Lekeplass for barn (reinsgård med reinsdyr), sydsamisk stååkedimmiesijjie. Foto: Ewa Ljungdahl

ligger en rekke bein, som er blitt grønne med årene. Mange av dem er delt på langs; beinmarg var både nyttig og populær mat. På andre boplasser finner vi ikke noen beingjemmer, for der kvittet man seg med beina på annen måte. Kanskje ble de lagt i en vannkilde eller gravd ned i jorden. Uansett hva man gjorde med dem, det var det nødvendig å holde beinrestene samlet.

Barna på boplassen lekte ofte liksom-leker der de utførte de samme gjøremålene som de voksne. Små steiner lagt på en stor stein kan derfor være spor etter en lek der en stor stein skulle være reinsgården og de små steinene reinsdyr. For å forstå hva vi ser, må noen vise oss og fortelle, helst noen som selv har vokst opp på en slik boplass.

Men det samiske kulturlandskapet inneholder ikke bare fysiske spor. Det har også andre dimensjoner som vi ikke kan se, men som er svært viktige for at vi skal kunne tolke landskapet. Sagn og fortellinger, steder hvor noe spesielt har skjedd, de gamle samiske navnene – alt dette blir glemt når det ikke lenger finnes noen som kan fortelle.

Sydsamisk nomenklatur følger Åarjelsaemien baakoe kultuv-remojhtesidie (Sydsamiske ord for kulturminner) i *Ett steg till på vägen – resultat och reflexioner kring ett dokumentations-projekt på sydsamiskt område 2008-2011* (red. Ljungdahl, E. og Norberg, E.).

Forfatter

Ewa Ljungdahl er arkeolog ved Gaaltije, Sydsamisk kultursentrum i Østersund.

HVEM VAR DE, DE FØR OSS?

Hvem vi er, identiteten vår, kan ofte bli oppfatta som helt uforanderlig – og arvelig. Det stemmer ikke helt. Vi kan tenke oss at hvem vi er, det lærer vi av andre og oss sjøl, men noen ganger bestemmer vi ikke sjøl. Identiteten kan være foranderlig, mangfoldig, knytta til følelser – og ikke direkte arvelig. Skal vi grave i fortida, er identiteten til folk borte sammen med folka; vi finner i beste fall bare spor.

AV HÅKON HERMANSTRAND

Historikere graver i fortida for å skrive om den. Vi bruker mange typer kilder, men aller helst skriftlige. Da må vi greie å finne svar på de spørsmåla vi har. Det er ikke alltid like lett, for kildene har ikke blitt til for å svare på disse. Historieskrivning knytta til den typen identitet vi kaller etnisk identitet – for eksempel samisk, svensk og norsk –, er slett ikke enkelt. Vi er nemlig avhengige av at kildene inneholder spor etter denne etniske identiteten. For å finne og fortolke de spora, må vi bli klar over hvordan etnisk identitet består, forandrer seg og etterlater seg spor. Det er dette jeg skal prøve å vise i denne artikkelen. Jeg skal beskrive eksempler der etnisk identitet har spilt en rolle, og vise kilder som kan inneholde spor som må fortolkes.

Samer har bodd side om side med andre, men til tross for visse likheter, har ikke forskjellen vært noen hemmelighet. På sørsamisk finnes betegnelser på svensker og nordmenn som *laedtie* og *daatje*. Det første ordet er nøytralt, og det siste ordet

har en fiendtlighet ved seg. Betegnelsene *laedtehks saemie*, «en som bor blant bønder hele året», og verb som *daatjadovvedh*, «å gjøre bonde av seg», har begge en negativ klang.

I Midt-Skandinavia finner vi en mengde norske og svenske stedsnavn som refererer til samisk identitet, mens det er vanskelig å finne samisk navnsetting som refererer til nordmenns og svenskers bosetting, liv og virke. På svensk ble ordet «lapp» ofte brukt for å markere samisk identitet. På norsk ble samisk identitet som oftest markert med «finn». Vi finner mange finnviker og finnheimer og stedsnavn knytta til fornavn, som Finn-Sjurbekken og Finn-Fredrikdalen. Man trenger altså ikke å være spesielt skarpsindig for å se at dette er en norsk synsvinkel. Det er heller ingen hemmelighet at *finn* kan og kunne brukes nedsettende. Stedsnavn med *finn* blir ofte kamuflert gjennom å stave dem med én -n. Dette er en påminning om at det kan være mange grunner til at identitet setter spor i språket, eller at sporene forsvinner.



Vertskap i ei tilstelning i Hagavika på Kolvereid i Nord-Trøndelag, sannsynligvis fra mellomkrigstida. Hva slags identitet er synlig hos menneskene på bildet? Verten, Martin Larsen (f. 1892), var same. Bilde: Privat

Samisk og norsk og svensk har ikke vært likeverdige størrelser. Jeg har allerede nevnt språklige spor. Det er også klart at norsk og svensk identitet nokså lenge har vært nærmest makten, enten gjennom antall eller nærhet til viktige samfunnsposisjoner.

Forfatteren Olav Duun (1876–1939) var oppvokst i et samisk område, på øya Jøa i Namdalen, noe litteraturen hans bærer preg av. I hans litteraturunivers er det samer. I den andre boka i romanserien Juvikfolke, *I blinda*, utfordrer hovedpersonen Anders alle tradisjoner og regler, og gifter seg med samejenta Solvi. Duuns fortellergrep har sikre røtter i lokale forhold i Namdalen, og reflekterer hvordan man i det norske bondesamfunnet så på grensa mellom samisk og norsk: de og vi. Ekteskapet med Solvi er starten på en katastrofe og tragedie. Tradisjoner og bygdesamfunnets holdninger slår

tilbake. Det er lite som minner om Bjørnstjerne Bjørnsons fortelling *En glad gutt*. Bjørnson kunne la sine hovedpersoner krysse sosiale grenser, men Duun kunne ikke la den etniske grensa krysses uten at det endte med katastrofe.

En gang på tidlig på 1740-tallet skrev den samiske sagmesteren Thomas Siverson til kong Christian 6. Thomas Siverson var sagmester i nettopp Namdalen. Grunnen til at han skrev til kongen i København, var at han skulle gifte seg. Problemet var at han var same, eller *finn* – som er ordet brukt i kilden. Dette ble brukt mot ham, siden jenta var bondedatter (norsk). Problemet må ha vært følbart og alvorlig for Thomas, siden han tok saken helt opp til kongen. Sannsynligvis godtok ikke slekta til jenta ham på grunn av at han var same.



Disse skia fra Vevelstad bygdemuseum i Nordland er utvilsomt samiske. Ornametikken viser det. For dem som kjenner ornamentikkens språk, kan den fortelle mer.

Foto: Arp Frerich Schmidt, Vevelstad bygdemuseum

Thomas Siverson mente tydeligvis at dette var bakvendt, all den stund han fra ungdommen av var oppdratt av norske bønder. Han hadde riktignok samiske foreldre, men mente at han var norsk eller bonde så god som noen. Det mente nok ikke de andre i bondesamfunnet, i hvert fall ikke at han var norsk nok til å kunne gifte seg med ei norsk jente. Derfor ville Thomas at kongen ga ham brev på at han var å anse som bonde. I dette ligger det flere interessante saker, blant annet kontrasten mellom *finn* og *bonde* (eller samisk og norsk, som vi ville ha sagt i dag) og hva slags praktisk betydning dette hadde.

Svaret fra kong Christian 6. er interessant. Han svarte ikke til Thomas, men til sin amtmann i Trøndelag og i det brevet,

fra 1743, poengterte kongen at det var straffbart å gjøre forskjell på landets borgere. Både Thomas og andre *finner* skulle (...) *agtes og ansees lige med andre* (...).

Om Thomas ble gift med sin elskede, vet jeg ikke. Brevet fra kongen forteller allikevel noe viktig, nemlig hvordan man så på identitet som noe som både var medfødt og mulig å forandre, men det var en kjerne der som ble som ei grense når det gjaldt ekteskap.

Ekteskap ble det imidlertid på Serina Johansdatter og Amund Paulsen i Leka kirke i andre juledag 1806. Amund var klart identifisert med ordet *find*. Serina var fra Leka, døpt i jula 1782, og faren var Johan *Lap*. Vi ser klart at presten henger på en beskjed om hvem de var. I folketellinga i 1801 finner jeg ikke Serina og Amund, men de dukker altså opp som *samer* når de gifter seg. Dette er typisk for folketellinga fra 1801 på Helgeland og i Trøndelag. Samene ble ofte ikke tatt med der, mens de noen andre ganger ble tatt med uten å bli identifisert som *samer*, eller tatt med og for eksempel knytta til betegnelsen *lap*.

Etter hvert fikk Amund og Serina barn og ble bofaste, og ikke alle barna deres ble beskrevet som *lap* eller *find* da de konfirmerte seg. Det virker som om bofasthet betød at presten ikke lenger var så nøye med å anmerke om folk var *samer*. Dermed forsvant sporene fra kilden, kirkeboka, men det er ikke sikkert at menneskene og samfunnet rundt dem slutta å tenke på dem som *samer*.

Amund og Serina hadde tre barn som flytta nordover til Troms og Finnmark. Sønnene Tobias og Johannes flytta til Lebesby i Finnmark, og der skrev presten at de var *nordmandsungkarl* og *nordmand*. Var det bare presten som mente det? Så Tobias og Johannes på seg sjøl som nordmenn? Og hva med naboen i Lebesby?

Det er lett å se at kirkebøker og folketellinger ikke er helt pålitelige for å skrive samisk historie. Det disse skriftlige kildene forteller, er bare om hva de som førte folketellinger og kirkebøker så som naturlig og viktig å ta med, hva de var pålagt å skrive, og hvordan de kanskje oppfatta folk. Det er vanskelig å vite hva menneskene sjøl og samfunnet rundt dem tenkte og gjorde i spørsmål om tilhørighet. Noen gan-

- Døpte i

1845

Nr.	Fødselsdato	Døpsdato	Barnets Navn	Om aget eller i aget	Foreldres Navne, bergstige, Helling og Opfølgende.	Fadderens Navne.
26.	23 ^{de} Juli 1845.	3 ^{de} August i Lebesby Kirke	Peder.	agte	Peter og Mathisen, fyller Marith Petersdatter.	Peter Hendrik Mathisen Arnesen, fird med fyller den Clement, datter. Ulykkeligvis Margit Olavdatter. Haregottfyller, gift Joseph Salomon Olavdatter. Haregott, fyller Marit Josephdatter.
27	4 ^{de} Mai 1845.	20	Carl Johan	agte	Herman og Johannes Amundsen fyller Marit Anna Petersdatter	Herman Olav Lind og Lorentz fyller. Lebesby. Haregottfyller. Tobias Amundsen. Herman og Marit fyller. Haregottfyller. Marit og Amundsen.

Utsnitt fra Lebesby kirkebok fra 1845. Carl Johan ble døpt, står det. Faren er betegnet som nordmand, og farens bror blant fadderne, Tobias, som nordmandsungekarl. De var opprinnelig samer fra kysten av Namdalen og Helgeland. Hvilket forhold hadde de til foreldrene og fadderne til Peder, som ble døpt samtidig? De ble betegnet med ordene søfin og fjeldfin. Bilde: Beskåret skjermdump fra Digitalarkivets skanna kirkebøker

ger kan vi få innblikk i folks egne tanker rundt hvem de var. John Eliassen Boere (1843–1917) var en sørsamisk politiker, reineier, kulturbærer og sjøllært språkmester. Han var den første formannen i Nordre Trondhjem Amts Lappeforening fra 1908, og skrev det første kjente avisinnlegget på sørsamisk i 1911. Det hadde overskriften *Avodieppu* (*Vi gleder oss*), med bakgrunn i at sørsamene hadde fått egen avis og egen skole. I 1913 beskrev han virkeligheten slik i en tale: *Det er saa nedbøiende at være renlap, at det er til at bli rent aandsløv av!*

I den samme talen la en journalist fra Adresseavisen også merke til den *hånlige understreng* i tonen hos John Eliassen Boere, da han snakket om myndighetenes reindrifsløp. På et møte takket han også andre samer og sin gode hustru fordi hans høyeste ønske, å bli *renlap*, var blitt oppfylt. John Eliassen Boere holdt på hvem han var, sjøl om det sannsyn-

ligvis ikke var lett, og han var klar på sin samiske identitet. Siden han, som Thomas Siversen, fikk en egen røst i skriftlige kilder, vet vi hva han tenkte. Thomas Siversen og John Eliassen Boere var sannsynligvis ikke enige om hva som var viktig med identitet.

Disse eksemplene og bildene viser hvor sammensatt og lite entydig dette med etnisk identitet var. Skal vi grave i fortida, er identiteten til folk som sagt borte sammen med folka. De spora vi finner, eller ikke finner, må tolkes, noe som tydelig framgår av eksemplene.

Forfatter

Håkon Hermanstrand er stipendiat i sørsamisk historie og kultur ved Nord universitet.



Ny ild av gamle glør

OM FRAMVEKSTEN AV SAMISK IDENTITET

I Tana- og Pasvikkdalen, lengst øst i Finnmark og på grensen mot Russland, ligger det store, nedgravde hustuffer fra steinalderen. Dateringene viser at mange av husene ble etablert omkring 2000 år før vår tidsregning, og ble så brukt på ny, to tusen år senere. Hvordan fant folk tilbake til hustuftene i hundreårene før år null, og hvorfor gjorde de opp ild i de gamle ildstedene?



De store, nedgravde tuftene i indre Finnmark kan prege et sted, også i dag Foto: Marianne Skandfer, Tromsø Museum – Universitetsmuseet, UIT

AV MARIANNE SKANDFER

Tufter som er gravd ned i gamle strandterrasser, er svært vanlige på kysten av Nord-Norge. De dateres til steinalderen, hovedsakelig til perioden 5000–1500 f.Kr. De største tuftene er fra omkring 2000 f.Kr. At det var tufter også i innlandet, har vært lite kjent og påaktet. I forbindelse med et forskningsprosjekt er flere store tufter i Pasvik- og Tanadalen i Finnmark de senere årene blitt arkeologisk undersøkt. For første gang er tufter i innlandet også datert ved hjelp av radiokarbondatering. Resultatene viser at

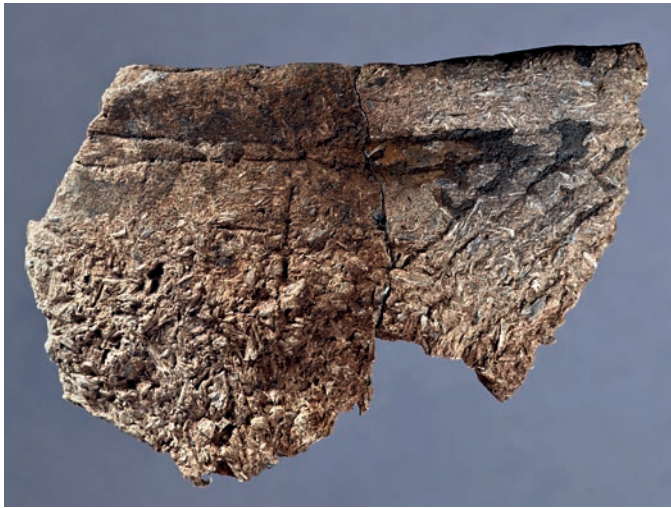
det er to lag med trekull i de steinsatte ildstedene i tuftene. Det nederste laget viser når huset og ildstedet først ble tatt i bruk, omkring 2000 f.Kr. Høyere oppe ligger et andre lag, fra hundreårene omkring år null. I denne artikkelen vil jeg diskutere gjenopptakelsen av tuftene som uttrykk for sosial mobilisering, der fortiden ble brukt til å etablere og befeste en samisk identitet.

HVORDAN VOKSTE SAMISK IDENTITET FRAM?

Det er når en møter noen som tenker og gjør ting annerledes, at en blir bevisst sin egenart. Mens kultur- og samfunnsforskere tidligere trodde at kulturelle forskjeller skyldtes isolasjon, er det i dag enighet om at identitet – bevissthet om ens egen tilhørighet – vokser fram i kontaktsituasjoner mellom grupper av mennesker. Ved kulturmøter blir annerledeshet relevant og gjenkjennbart. Samisk identitet vokste fram i møter mellom visse jakt- og fangstbefolkninger og andre grupper. Det var verken samer eller ikke-samer før et slikt skille ble relevant i samhandlingssituasjoner.

Én måte å markere identitet på, er gjennom språk, en annen er ved å bruke materielle uttrykk. Materielle trekk kan danne mønster som fortsatt er synlige for arkeologene, flere tusen år etterpå. I Skandinavia har vi mange eksempler på mønster i det arkeologiske materialet som trekker skiller mellom områder opp gjennom forhistorien, i perioder da mennesker ønsket å synliggjøre forskjeller i gruppeidentitet. Vi vet ikke hvilke grupper disse forskjellene representerte, og etter en tid har forskjellene stort sett blitt visket ut.

I det nordlige Skandinavia skjer det flere materielle endringer omkring 2000 f.Kr. Jakt- og fangstbefolkningen begynner å lage keramikkar, en gjenstandstype vi ellers i Europa forbinder med tidlig jordbruksøkonomi. Omkring 900 f.Kr. er det utviklet to hovedtyper av denne asbestblandete keramikken, med forskjellig geografisk utbredelse. Grovt sett sammenfaller de to utbredelsesområdene i Nord-Norge med gårdsetableringen ved overgangen mellom bronsealder og jernalder. Langs kysten opp til Sør-Troms får gårdsbosetting med jordbruk og fehold gradvis fotfeste, selv om jakt, fiske og fangst fortsatt må ha vært den viktigste måten å skaffe seg mat og klær på. Lenger nord og i innlandet vedlikeholdes jakt- og fangstøkonomien. Innenfor to noe ulike økonomiske tilpasninger er altså samme gjenstandstype produsert og i bruk, men former og dekor (og kanskje bruksmåter?) er forskjellige. I de tidlige jordbruksområdene er det funnet stein- og metallgjenstander som er importert sørfra, trolig sammen med ny ideologi eller religion, der husdyrhold og litt korndyrking inngikk. I jakt- og fangstområdene dukker det opp tidlige tegn på metallbearbeiding med inspirasjon østfra. Funnene viser at vi har å gjøre med grupper som har hatt kontakt med hverandre og som deler en spesialisert keramikkteknologi, men som samtidig har etablert en materiell kontrast i utseendet på keramikken. Dette viser trolig til ulike gruppeidentiteter. Omkring 400 f.Kr. går asbestkeramikken ut av bruk i områdene med tidlige jordbruksspor, mens den



Asbestkeramikk av Risvik-type fra Nordlandskysten til venstre, med karakteristisk glatt felt under randen, trolig etter jernbånd for oppheng, og grovt asbestgods under. Til høyre asbestkeramikk av Kjelmøy-type fra indre Finnmark, med karakteristisk fin strek- og prikkdekor og tynt, glatt gods. Foto: Adnan Iagic, Tromsø Museum – Universitetsmuseet, UIT

andre typen fortsetter å være i bruk fram til ca. 100 e.Kr. Det geografiske skillet mellom de to typene keramikk ligner til forveksling på den historiske grensen mellom samer og bumenn i Nord-Norge. Er dette den første fasen av et skille mellom samer og ikke-samer?

I de siste par hundreårene før år null skjer det flere materielle endringer som kan spores i det arkeologiske materialet som vi har etter de nordlige jakt- og fangstsamfunnene. En ny type graver – urgraver – blir etablert. Urgravskikken ser ut til først å ha blitt tatt i bruk i Øst-Finnmark, men den spredte seg og ble bevart helt fram til 1600-tallet også i sørlige deler av det samiske området. Den døde ble lagt i tørre, luftige og steinete

områder, ofte svøpt eller innsydd i never eller lagt ned i en pulk, gjerne i nærheten av boplasser eller ferdselsruter. Valg av gravsted kan ha sammenheng med samenes kosmologi – slik vi kjenner den fra langt yngre skriftlige kilder. Den døde skulle kunne vandre mellom flere verdensnivå gjennom hulrommene mellom steinene, for fortsatt å være til stede som en kraft i de levendes liv. På kysten av Finnmark har vi i løpet av de siste drøyt tjue årene funnet mange, så vidt synlige tufter etter en ny type bolig fra samme periode. Denne boligtypen består av et relativt lite, ovalt rom med sentralt ildsted og rekker av stein som leder ut fra ildstedet og deler inn gulvflaten i bestemte arbeids- og oppholdsavdelinger. Vi vet ennå ikke hvor utbredt denne boligtypen var

i hundreårene rett før starten av vår tidsregning, men strukturen tilsvarer den velkjente samiske rundgammen. I samisk religion var de ulike delene av boligen bebodd av ulike guder. Ildstedet gjenspeilte selve *Beáive* – Solen. Både bolig og gravskikk kan være materialiserte uttrykk for livsanskuelse, for menneskenes plass i en verden av makter. Omkring 200 f. Kr. ble altså begge deler endret.



To skår av et asbestkeramikk, det ene med reparasjonshull, og fragmenter av en bearbeidet skiferplate. Begge representerer redskapstyper, teknologier og samfunn som har vært vedlikeholdt lenge, men som på dette tidspunktet er i endring. Funnet i en urgrav fra omkring Kristi fødsel i Varanger, Øst-Finnmark. Foto: Mari Karlstad, Tromsø Museum – Universitetsmuseet, UIT

MOBILISERING AV FORTIDEN I EN BRYTNINGSTID

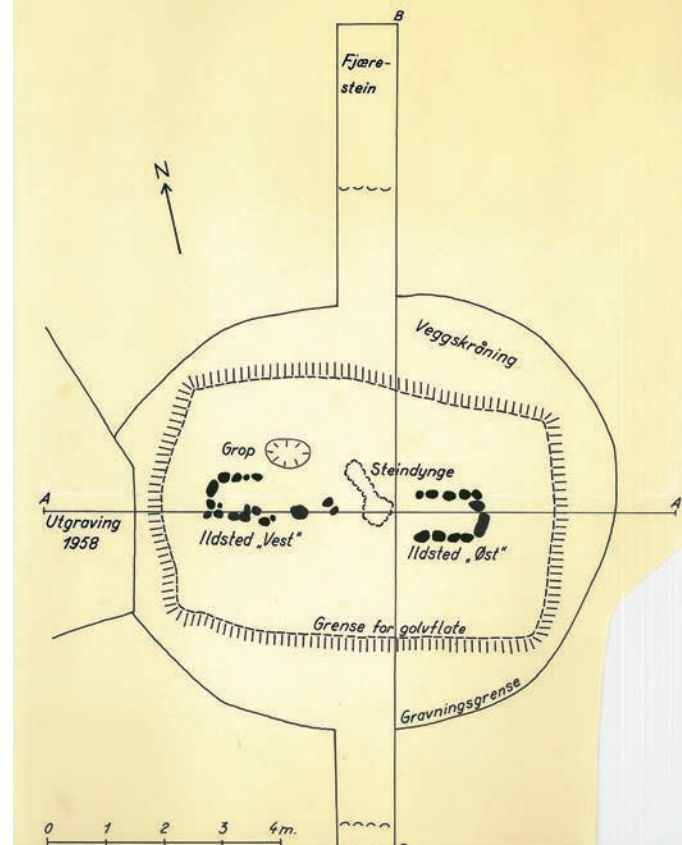
Omtrent 2000 f.Kr. bygges det store, rektangulære hus langs kysten av Nord-Norge, med nedgravd gulv og to steinsatte ildsteder i hver sin halvdel av huset. Husenes størrelse og måten de er organisert på, er tolket som uttrykk for en tid med sosiale endringer, med økende bofasthet og stabil tilgang på rike ressurser fra

havet. Også i innlandet bygges det flere slike hus. Her er bosettingen trolig rettet mot sesongbasert villreinfangst og laksefiske. Hustypen går ut av bruk etter noen få hundre år. Tuftene ble likevel værende, som tydelige groper i terrenget, ved gode fiskeplasser og nær reinens trekktruter over elvene. Inn på 1900-tallet forteller samer at forfedrene deres bodde i hus som var gravd ned i bakken, og de kan påvise flere gamle boplasser. Historiene knytter tuftene til en uspesifisert urolig tid, preget av omveltninger. Fragmenter av kunnskapen om slike hus har blitt bevart blant dem som brukte områdene, gjennom hundre- og tusenårene som er gått. Trolig visste folk – to tusen år etter at husene var bygget – hva gropene i bakken var, slik at de kunne finne både tuftene og ildstedene i dem. Men hvorfor ble de tatt i bruk igjen?

Samisk identitet er et resultat av endrete kontaktformer mellom ulike grupper. Trolig har flere kontaktendringer falt sammen i hundreårene før vår tidsregning begynner: Bygdene i Sør- og Midt-Skandinavia etablerer jernutvinningsanlegg langt unna gårdene, og tar dermed utmarka i bruk på en ny måte. En liten befolkningsminoritet langs den nordlige Atlanterhavskysten velger å satse sterkere på jordbruk, og tar opp en jordbruksideologi med et nytt forhold til naturen og ressursene. Majoriteten fortsetter å leve som jegere, fiskere og fangstfolk, men har opplevd endringer og kanskje økende konflikter om bruk av områder og ressurser. Metallproduserende samfunn – med sterke ledere, militær kraft og ekspansjonsvilje, men også med behov for handel og tilgang til fangst- og fiskeprodukter – blir mer merkbare som naboer i øst. Flere jakt- og fangstgrupper kan da ha ønsket å vise en tydeligere felles identitet. Identitet handler om å dele et sett av felles verdier. En tydeligere jakt- og fangstidentitet kan fortsatt ha rommet mange variasjoner, samtidig som den utad gjorde gruppene gjenkjennelige som deler av et fellesskap. De ble tydeligere definert overfor andre grupper, som naboer og som besittere av kunnskap og produkter som var attraktive for handel og bytte.

På denne tiden skjer det flere endringer som vitner om økt ritualisering i det nordlige Skandinavia. I de eldste urgravene i Varanger er asbestkeramikk og bearbeidet kvarts – begge gjenstandstyper som peker bakover i tid – lagt med som gravgaver. I sørsamisk område legges graver i nærheten av svært gamle og for lengst forlatte boplasser, og ofte får gravene følge av gevir fra elg og rein. Bjørner begynner å gravlegges på lignende måte som mennesker. De gamle tuftene som er undersøkt i Finnmark, kan ha blitt bygget opp og tatt i bruk på ny som del av en større mobilisering av fortiden. De kan ha vært brukt som boliger eller som rituelle steder; eller kanskje skal det ikke settes et slikt skille. Samlet sett vitner materialet om at relasjoner mellom mennesker og mellom mennesker, landskap og ressurser får nye uttrykk gjennom den materielle kulturen. Og at å knytte an til fortiden blir viktig. Gjenbruken av de store husene, sammen med de andre trekkene som peker bakover i tid, kan ha vært en måte å legitimere endringene på – gjennom å befestet et nytt, samisk fellesskap samt sikre tilgang til områder og ressurser i en brytningstid.

GRAVHOLMEN, HUS I.



Plantegning av en stor, rektangulær tuft med dobbelt ildsted, som ble gravd ut i Pasvikdalen i 1959. Tegning: Tromsø Museum – Universitetsmuseet, UIT

Forfatter

Marianne Skandfer er førsteamanuensis i arkeologi ved Tromsø Museum – Universitetsmuseet, UIT.

Lesetips

Fossum, B. 2007. *Förfädernas land. En arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi, 300 f.Kr. – 1600 e.Kr.* Studia Archaeologica Universitatis Umensis 22, Universitetet i Umeå, Umeå.

Skandfer, M. 2012. Change and Recollection: House Structures and Social Identification in Finnmark, Arctic Norway 2400 BC - AD 300. I: Damm, C. og Saarikivi, J. (red.): *Networks, Interaction and Emerging Identities in Fennoscandia and Beyond. Papers from the Conference held in Tromsø, Norway, October 13-16 2009.* Suomalais-Ugrilainen Seura / Finno-Ugrian Society, Helsinki: 155–176.

Schanche, A. 2000. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid.* Davvi Girji, Karasjok.



SAMISK BOSETNING

i Rindal i eldre jernalder og nyere tid

Norge har alltid vært bosatt av samer. Fra det tidspunktet skriftlige kilder begynner å berette om vårt land, har det vært sporadiske bemerkninger om samer. Den eldre, samiske bosetningshistorien er godt belagt i Nord-Norge, men også i Sør-Norge har det levd samer i uminnelige tider. Dette gjelder ikke bare dagens reindriftsområder i Trøndelag og Hedmark, men alle deler av Sør-Norge.

Gåetie(h) – gamme(r)

Derhviegåetie – torvgamme

Låavthgåetie – teltgamme

Gåetiesijjie(h) – gammetuft(er)

Aernie(h) – ildsted(er)

Gierkie(h) – stein(er)



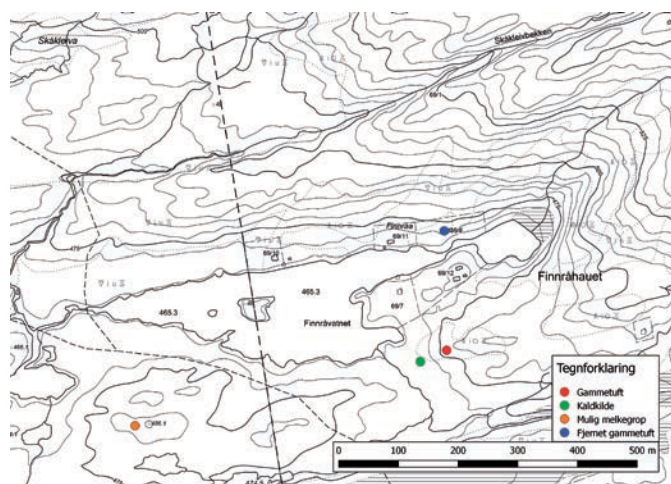
Oversikt over østre del av Finnraa. Den omtalte tufta ligger inne i skogkrullen i høyre bildekant. Foto: Harald B. Midthjell

AV HARALD BUGGE MIDTHJELL OG INGVILD SJØBAKK

Vi har likevel få spor etter disse samene. Siden de mye omtalte funnene av boplasser ved Aursjøen har det vært relativt stille omkring samiske kulturminner i Sør-Norge. I de siste årene har det kommet en del nye forskningsarbeider, men tilveksten av samiske kulturminner utenfor reinbeitedistriktene kommer hovedsakelig gjennom revurdering og nytolkning av eldre registreringer.

Noen ganger får vi imidlertid anledning til å studere nye og lite undersøkte områder. I 2015 befarte Sametinget, representert ved Ingvild Sjøbakk og Mattis Danielsen, en kraftlinjetrasé fra Snillfjord til Sunndal. Dette er et område som hittil hadde vært hvitt på Sametingets kulturminnekart.

Denne undersøkelsen ga mye ny informasjon om samer i området, men kun ett registrert kulturminne. Det var en *gå-etiesijjie* i Finnraa, ved et lite fjellvann ca. 5 kilometer vest for Rindal sentrum.



Kartet viser de samiske kulturminnene som er registrert i Finnraa i 2015 og 2016.



Barnedåp på Halsen i Åmotsdalen i 1916. Til venstre står trolig Brita Mortensdatter (1845–1924) sammen med sønnen Martin Jonassen (1874–1941), svigerdatteren Marie Magdalena Klemmetsdatter (1871–1956) og barnebarnet Jonas Jonassen (1906–1975). Brita og mannen Jonas Jonsen kom til Sunndalsfjella på 1880-tallet. Familien var i perioder reindrivere på Hardangervidda og i Holtålen. Etter at Jonas død like etter år 1900 slo Brita seg ned i Rindal og ble boende der fram til sin død i 1924. Martin var reindriver i Oppdal, med base i Åmotsdalen og Sunndal. Bildet er gjengitt med tillatelse fra eier.

SAMER I RINDAL I NYERE TID

Samisk bosetning vest for Rindal var lite kjent for Sametinget. I dag pågår det reindrift i kommunens østre områder, inn mot Trollheimen. Vi vet at noen navngitte personer i korte perioder har drevet rein mellom Rindal og Hemne. Blant andre flyttet Torkel Jonassen gjennom området flere ganger på 1880- og 1890-tallet, og familiene Kant og Renander var delvis i Hemne/Rindal før de etablerte seg i Trollheimen. Disse var reineiere med større flokker, som naturlig nok fikk større oppmerksomhet. Mindre velstående samer er ofte mer anonyme i skriftlige kilder.

Vi gjennomførte flere intervjuer i løpet av prosjektet, og disse ble fulgt opp i ettertid. Det ble avdekket en lang samisk historie fra tidlig 1800-tall og fram til i dag. Her finnes opplysninger om både reindrift og fast bosetning av navngitte og ukjente personer. Selv om kildene er mangelfulle og sporadiske, vitner de samlet sett om at samene har en stor plass i Rindals nyere historie.

Da vi besøkte Finnrråa, fikk vi høre om en *gåtiesijjie* som var blitt fjernet under hyttebygging på 1940-tallet. Det er dessverre ingen spor igjen etter *denne gåtie* i dag. Den tufta vi fant på registreringene, var langt eldre, og vi fikk ingen

Torkel Jonassen forlot Børgefjell i 1869 for å finne bedre forhold for reindriften, som da var under hardt press. Han kom til Hemne i 1881. Forholdet til bøndene ble dårlig, og etter å ha flyttet omkring på Nordvestlandet i nær 20 år, og etter mange appeller til myndighetene ga han opp og flyttet tilbake til Nord-Trøndelag.

Torkel var dypt kristen og hadde også mange gode venner blant bygdefolket. Han hadde et spesialbygd reiseorgel, og kunne spille flere instrumenter. Det sies også at hans musikalske og intellektuelle evner ga ham et sterkt vennskap til «Sunndalens dronning», lady Arbuthnott.

muntlig informasjon om den. Finnrråa er et vanlig navn som ofte kan knyttes til kjent samisk bosetning i nyere tid. Det viser derfor mest sannsynlig til bosetningsfasen på 1800-tallet. Trolig var den fjerna tufta fra denne perioden.



Adkomsten til Finnråa, med Finnråvatnet i bakgrunnen. Området ligger øverst i bjørkebeltet, på grensa til snauffjellet. Rindalsgårdenes seterveg til setrene i Kårøydalen og Bøverdalen går gjennom Finnråa. Foto: Mattis Danielsen

GÅETIESIJJIE FRA JERNALDER?

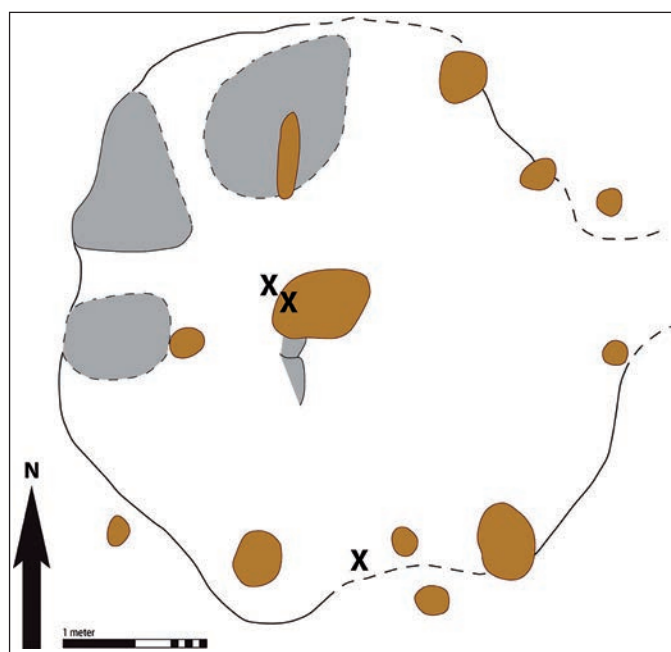
I et tett bjørkekjerr, ca. 75 meter fra Finnråvatnet, fant vi ei sirkulær tuft på ca. 4 meter i diameter. Den skiller seg tydelig fra bakken omkring, og ser ut til å være delvis oppbygd med stein. Midt på flata, innunder ei stor bjørkerot, var det en liten ansamling av kull.

Tufta ligger nær toppen av en bakkekam, med god oversikt over Finnråvatnet og nærområdet. Den ligger så vidt i le fra øst, men utsatt til fra alle andre vindretninger. Dette er ikke uvanlig for gåetiesijje, hvor blant annet trekk for fyring og utsikt har vært viktige faktorer for plasseringen. Det ligger også et svært godt oppkomme (*gaaltije*) like ved, noe som er et viktig innslag på samiske boplasser.

Basert på stedsnavnet, tuftas utseende og områdets historikk antok vi at dette var en *gåetiesijje* fra 1700–1900-tallet. C14-datering av tufta satte oss imidlertid godt på plass, gjennom å vise til perioden 20–130 e.Kr. Om dette gjenspeiler tuftas brukstid, overgår det den eldste sikre dateringen av et sør-samisk kulturminne med nesten 600 år!

For å kontrollere dateringa gravde vi året etter et nytt prøvestikk i en liten kullkonsentrasjon i søndre kant av tufta. Dateringsresultatet av den nye prøven ga omtrent samme svar: 170 f.Kr.–5 e.Kr. Metallsøk i og ved tufta ga ingen utslag. *Gåetiesijjeh* fra 1800-tallet og senere inneholder så godt som alltid metallavfall, så dette støtter en eldre datering. Begge prøvene var av furu, som kan ha høy egenalder.

Det ble ikke funnet noe annet kull enn disse to konsentrasjonene, så det er lite trolig snakk om en brann. Derfor er det rimelig å anta at kullet stammer fra fyring i *aernie*. Den største og tydeligste konsentrasjonen ligger i sentrum av tufta og representerer trolig *aernie*.



Plantegning av tufta. Omriset markerer tydelig ytterkanten av flata. Grå felter viser mulig oppbygning av stein i tuftas nedkant. Brune felter markerer trær. Kullansamlingene er markert med X. Den eldste dateringa kom fra den nederste kullkonsentrasjonen.



Gåtiesijjje ved Tyinkrysset i Valdres, utgravd av Aksel Helmen i 1948. Et hellelagt område i sørvest markerer trolig inngangspartiet. Inngang mot sør er et vanlig trekk i gåtiesijjje. Tufta mangler steiner i aernie og kan trolig dateres til jernalder eller middelalder. Etter Ole Tveitens doktorgradsavhandling fra 2012, s. 164.

Samlet forteller dateringene at tufta sannsynligvis var i bruk i det første århundret etter Kristus.

GÅTIESIJJJE ELLER VANLIG TUFT?

En *gåtiesijjje* kan enkelt beskrives som en rund flate med sentralt, steinsatt *aernie*. *Derhviegåtiesijjje* har ofte jordvoll rundt sentrum, noe *låavthgåtiesijjje* ikke har. Diameteren er som regel inntil 6 meter. Form og plassering av *aerniegierkieh* er det kjennetegnet som oftest brukes for å bestemme ei tuft som samisk.

Tufta i Rindal passer godt til beskrivelsen. Unntaket er manglende steinsetting i *aernie*. Fraværet av voll kan tilskrives høy alder eller bruk av *låavthgåtie*.

Det finnes noen paralleller til runde tufter fra jernalder, men ikke mange. De hittil eldste kjente samiske tuftene i Sør-Norge ligger ved Aursjøen ved Dovrefjell. Dateringene spenner fra 660 til 965 e.Kr. To andre tufter, i Hol i Buskerud og Tynset i Hedmark, har dateringer ned til 700-tallet e.Kr. Hege S. Gjerde diskuterer i sin doktorgradsavhandling fra 2016 flere tufter spredt over hele Sør-Norge. Ildstedene er ofte uryddige, men blir likevel tolket som steinsatte. Tuftene har dateringer som spenner fra vikingtid til middelalder, altså betydelig senere enn

tufta i Finnråa. Hun er forsiktig med å klassifisere alle runde tufter som samiske, men holder det som et særskilt samisk fenomen.

Mangelen på stein i *aernie* er uvanlig, men ikke ukjent. Fra jernalder/middelalder kjenner vi blant annet en *gåtiesijjje* ved Tyinkrysset i Valdres som mangler *aerniegierkieh*. Yngve Ryd har i boka «Eld, Flammer och glöd – samisk eldkunst» intervjuet en rekke samer i Nord-Sverige. De nevner at gode *aerniegierkieh* kunne være vanskelige å finne, så det hendte at man tok dem med seg ved flytting. En kunne også bygge *aernie* av råfuru, som brenner svært dårlig. Spesielt var dette vanlig i *låavthgåtieh*. I nyere tids *gåtieh* ble det ofte brukt ovn i stedet for *aernie*.

Dette er kunnskaper fra «manns minne», og representerer derfor kun senere tids tradisjoner. Likevel ser den samiske *gåtie*-tradisjonen ut til å være ubrutt siden yngre jernalder. Riktig fyring er avgjørende i en *gåtie*, og vi bør derfor anse kunnskapen om fyring i *gåtieh* som en naturlig del av selve *gåtie*.

Vi har inntil videre få lignende funn å vise til. Tuftas utseende og plassering gjør likevel tolkningen som *gåtiesijjje* sannsynlig. Selv om tufta mangler *aerniegierkieh*, er det ikke et ukjent fenomen. De eksemplene vi har på *gåtiesijjje* fra jernalder, er bestemt nettopp på bakgrunn av organiseringen av *aerniegierkieh*, så det er vanskelig å si om de er representative for en homogen byggeskikk.

Det er med en viss grad av sikkerhet vi kan si at Sør-Norges eldste kjente samiske kulturminne ligger i Rindal. Dette er utenfor dagens reinbeitedistrikter, noe som gir større grunn til å revurdere premissene for dagens forvaltning av samiske kulturminner.

Forfattere

Harald Bugge Midthjell er arkeolog ved Sametingets sør-samiske kontor på Snåsa.

Ingvild Sjøbakk er arkeolog ved Sør-Trøndelag fylkeskommune.

Lesetips

Fjellheim, S. 1991. *Thorkel Jonassen. Mannen og myten – med gløtt inn i ei mørketid i historia vår. Åarjel-saemieh – Samer i sør*, nr. 4, s. 47–70. Saemien Sijte: Snåsa.

Gjerde, H.S. 2016. *Sørsamisk eller førsamisk? Arkeologi og sørsamisk forhistorie i Sør-Norge – en kildekritisk analyse*. Universitetet i Oslo: Oslo.

Ryd, Y. 2005. *Eld: flammor och glöd – samisk eldkost*. Natur & Kultur: Stockholm.

BJØRNEGRAVER:

arkeologiske
spor etter
samisk jaktmagi
og tradisjon

*Ura i Djupfest hvor bjørnegrava
og urgrava ligger i dag, Tjeldsund
kommune. Foto: Ingrid Sommerseth*

I denne fortellingen skal vi gjøre oss kjent med de eldgamle bjørnejakttradisjonene i Tjeldsund-området, et sted som knyttes til fylkesgrensen mellom Nordland og Troms. Her finner man den eldste bjørnegrava i Norge, og området var historisk kjent for sin store bestand av brunbjørn på 1700- og 1800-tallet. Det finnes mange fortellinger om den samiske bjørnejakten, og det er stor tetthet av bjørnegraver i denne regionen.

AV INGRID SOMMERSETH

Sommeren 2015 registrerte Sametinget ei «tom» bjørnegrav langs E10 i Tjeldsundet, i forbindelse med Statens vegvesens utbedring av veinettet. Den fremsto som et lite hulrom under en stor stein. Det mange lurer på, er hvordan vi kan vite at dette hulrommet er et kulturminne etter ei bjørnegrav? Hvor er skjelettet? Hva er ei bjørnegrav? Og hvorfor i Tjeldsundet? Spørsmålene er mange, og vår faglige vurdering baseres på en rekke ulike kilder. Svarene finnes i dag i et bredt arkeologisk og historisk kildemateriale, inkludert muntlige fortellinger og etnografiske tradisjoner. Her skal vi følge noen av svarene på hvorfor man valgte å samle bjørnebein i rituelle graver i samiske områder.

FUNN AV «NY» BJØRNEGRAV I DJUPFEST I 2015

På gården Djupfest i Tjeldsund kommune er det registrert mange samiske kulturminner, og allerede under siste verdenskrig ble det funnet ei samisk urgrav like ved gården. Fra gamle brev på Tromsø Museum kommer det frem at hodeskallen fra denne skjelettgrava ble sendt til Anatomisk institutt i Oslo i 1945. Dette var i en tid da hodeskaller var et ettertraktet arkeologisk materiale som ble brukt til raseforskning – en ideologi og forskningstese som ble forlatt av fagmiljøene etter andre verdenskrig. Dette var grunnen til at resten av skjelettet ble liggende igjen i grava på Djupfest og ikke gjenfunnet før tolv år senere.

I 1957, i forbindelse med bygging av ny riksvei, ble restene av urgrava undersøkt av arkeolog Povl Simonsen. Han bekreftet at det dreide seg om et delvis bevart skjelett som lå utstrakt i et lite hulrom under ei stor steinblokk i ura. Det var dekket med never, som i dag som oftest relateres til en samisk gravskikk. Simonsen observerte ingen funn utover beina, og, som han selv formulerer: «oldsaker fandtes ikke». I dag mener man at denne grava trolig kan dateres til jernalder/mellomalder, en antakelse som støttes ut fra sammenlignbart forskningsmateriale gjort rundt urgraver i den senere tid.

Det var ikke bare menneskegrava som ble berørt av veibygging på 1960-tallet. Også ei bjørnegrav var observert i nærheten av menneskegrava. Flere år senere var det noen som fant bein som lå utover i terrenget, trolig som følge av et lite jordras. Knoklene ble funnet noen meter fra hverandre, og disse ble levert inn til Tromsø Museum i 1994. Beinmaterialet kom fra en brunbjørn, og knoklene besto av venstre underkjeve, 1. og 2. halsvirvel og en ryggvirvel. Disse stammet trolig fra et sted lenger oppe i ura, opprinnelig fra et større hulrom. Et av bjørnebeina ble C14-datert til tiden mellom 1440 og 1690 etter Kristus.

Ut fra de gamle opplysningene om at det var funnet både menneskegrav og bjørnegrav i ura, gjorde vi i 2015 grundige søk etter flere gravminner i området. Det var da vi fant



Bjørnebeina under Ånesteinen i Sortland kommune i Nordland. Tre av dem er datert til slutten av 1700-tallet og er fra ett individ. Foto: Ingrid Sommerseth

hulrommet under den store steinen, som på samisk blir kalt for gállo. Hulrommet var klart definert og ryddet av menneskehånd. Vi registrerte en liten mur av små, flate steiner som dannet en vegg i hulrommet. Vi antar at bjørnebeina som ble funnet i 1994, også opprinnelig lå i dette hulrommet. Det spesielle urlandskapet rundt Djupfest har trolig hatt stor rituell og symbolsk verdi for samene, og det at det lå både en menneske- og en bjørnegrav her, er ikke unikt i nordområdene.

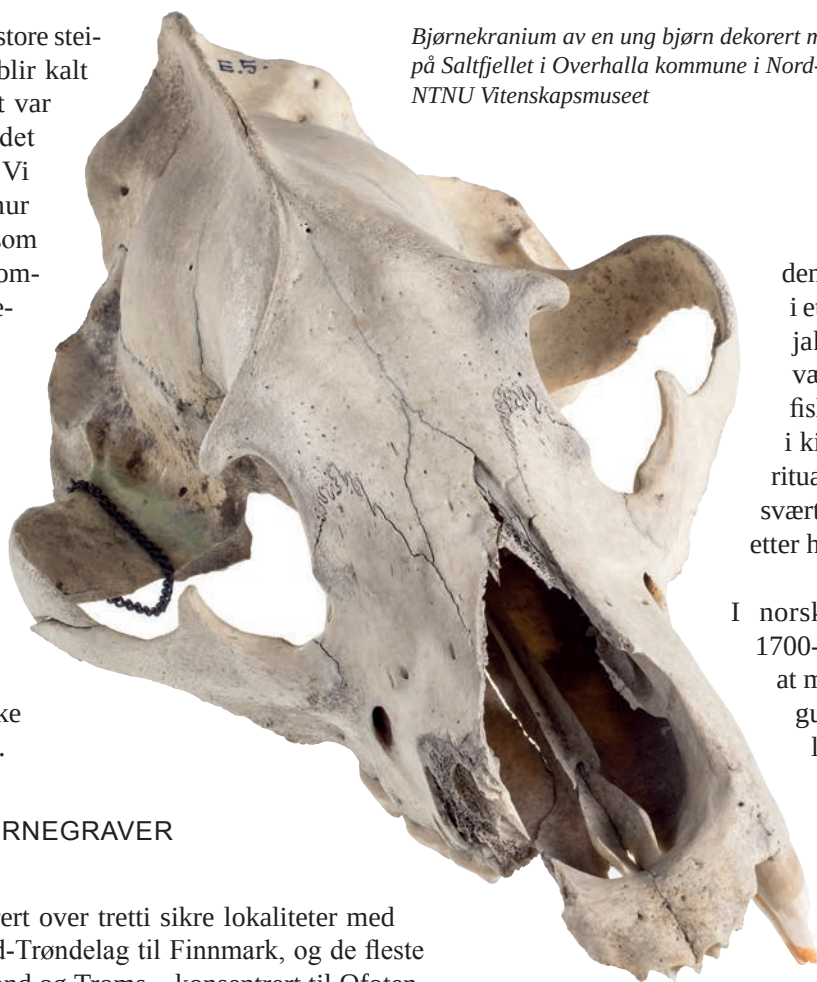
SPOR ETTER BJØRNEGRAVER OG JAKTMAGI

I Norge er det registrert over tretti sikre lokaliteter med bjørnegraver fra Nord-Trøndelag til Finnmark, og de fleste ligger i nordre Nordland og Troms – konsentrert til Ofoten. De aller fleste bjørnegravene er funnet langs kysten, og de fleste er plassert på øyer. Samtlige gravminner er funnet i naturlige hulrom under store steinblokker eller i bergsprekker. Et dominerende trekk er at beina alltid ligger tørt og luftig, og aldri i fuktig jord. Det er heller ikke tilfeldig at bjørnegravene har fellestrekk med samiske urgraver som følger samme tradisjon for valg av gravsted og utforming. På en sikker lokalitet er det funnet både menneske- og bjørnebein i lag. Et annet fellestrekk er at man finner rester etter neversvøp og andre gravgaver som messinggjenstander.

Hos mange nordlige urfolksgrupper er bjørnen ansett som likeverdig i forhold til menneskene, og den har en viktig rolle og opprettholder orden i det store kosmos. Bjørnen ble likevel jaktet på fordi den var en viktig matressurs, særlig om vinteren. Den fylte derfor flere roller, både som matressurs og som kultisk dyr som ga jaktlykke til samfunnet og ikke minst til jegeren.

Dette bekreftes gjennom utallige sagn og fortellinger i de sirkumpolare områdene. Ikke minst finner vi dette som tema i Disney-filmen *Min bror bjørnen* fra 2003, som er basert på et inuitsagn. I filmen *Ofelaš/Veiviseren* fra 1987, regissert av Nils Gaup, finner vi den gamle samiske legenden om ungutten Aigin som lurer tsjudene/røverne utfor fjellstupet for å berge folket sitt. I filmen blir bjørnejakten om vinteren og de rituelle tradisjonene rundt den presentert. Her blir bjørnen drept med bjørnespydet etter at jegeren er pekt ut av noai-

Bjørnekranium av en ung bjørn dekorert med messingkjede. Funnet i 1937 på Saltfjellet i Overhalla kommune i Nord-Trøndelag. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet



den, og vi får se hvordan siidaen i etterkant feirer den vellykkede jakten. Her har regissør Gaup vært nokså tro mot de etnografiske fremstillingene som finnes i kildene. Flere av elementene i ritualene som blir vist, kan være svært gamle, mens andre er lagt til etter hvert.

I norske misjonsberetninger fra 1700-tallet kommer det også frem at man ofret bjørnebeina til jaktguden Leibolmái – for jaktlykke og respekt. Steinurene som gravsted knyttes derfor til samisk mytologi som begravelsessted for både mennesker og dyr. De var ment å fungere som åpne passasjer til dødsriket Japmiidáidmu, som lå like under jorda. Alle hulrommene og åpningene i urene var egnede steder for sjamanreiser og transformasjoner mellom de ulike verdenene. Et annen forklaring er at gravplassen som ble valgt for en bjørn, har store likhetstrekk med hiplassen, og at man ønsket å føre bjørnen tilbake til stedet hvor den ble født.

Særlig er behandling av bjørnebeina av arkeologisk interesse, fordi det er disse som blir funnet i dag. De eldste skriftlige kildene om samenes behandling av bjørnebein finner vi fra ulike misjonærkilder fra 1600- og 1700-tallet, fra både Sverige og Norge. Her fremgår det at bjørnebeina skulle behandles som en helhet. De måtte ikke knekkes eller ødelegges, og de skulle begraves etter bestemte regler. Selv Petter Dass beskriver dette ritualen i *Nordlands Trompet* fra 1739: (...) *Naar kiødet af Biørnen frembære paa fad. Han samler Ryg-Raden og skankene lang. Ja alle hans been, og med siungende sang Begraver dem ned i en hule, (...)».*

Den eldste kjente daterte bjørnegrava i Skandinavia relateres til eldre jernalder. Beina herfra ble datert til 200 e.Kr. Den ligger i Kjærfjorden på Diellda/Tjeldøya, ca. 5 kilometer i luftlinje fra bjørnegrava på Djupfest, som dateres til tiden mellom 1400- og 1600-tallet. Den store tidsspennet på over

BJØRNEGRAVENE GJENNOM TID, FRA MAGI TIL MAT

Den eldste kjente daterte bjørnegrava i Skandinavia relateres til eldre jernalder. Beina herfra ble datert til 200 e.Kr. Den ligger i Kjærfjorden på Diellda/Tjeldøya, ca. 5 kilometer i luftlinje fra bjørnegrava på Djupfest, som dateres til tiden mellom 1400- og 1600-tallet. Den store tidsspennet på over



Ånesteinen i Djupfjorden i Sortland kommune. Foto: Ingrid Sommerseth

1500 år mellom disse gravene er svært spennende, særlig siden gravene er så like med tanke på innhold, beliggenhet og landskap. Dette forteller oss at tradisjonen med å begrave bjørnebein rituelt i urene var svært viktig for samene, og at dette var en stabil tradisjon som pågikk i svært lang tid. Bjørnejakt og bjørnebegravelser fortsatte også lenge etter at samene møtte misjonærene og kristendommen – som for alvor ble innført etter 1700-tallet. Ut fra muntlige kilder kjenner vi til at bjørnebegravelser ble praktisert helt frem til begynnelsen av 1800-tallet i Ofoten-regionen.

Den mest berømte bjørnejegeren fra denne regionen er Åne Ånesen (1745–1811). Han skal ha felt over hundre bjørner som autorisert bjørnejeger. Utover 1700-tallet var det vanlig å ha ei ordning om «bjørnnskatt», der samer kunne skattlegge norske bumenn som betaling for tjenester. Det har blitt fortalt at innkrevingen skjedde ved at bjørnejegeren rodde fra gård til gård med skutt bjørn i robåten. Dette som en påminnelse om bjørneplagen – og for å vise at bjørnejegeren kunne sine saker. I dag har Sametinget registrert en stor gállo/steinblokk som blir kalt for Ånesteinen. Under den lå det flere bjørnebein, noe som har vært godt kjent i lokalmiljøet. I dag er beina undersøkt av Tromsø Museum, og de ser ut til å stamme fra ett individ. Opprinnelsen til stedsnavnet var at jegeren Åne

sloss med en bjørn ved denne steinen, men klarte til slutt å felle bamsen etter å ha blitt skada i ansiktet av bjørnekloa. Dette merket han bar resten av livet som et hederstegn.

I dag finnes det flere fortellinger om hvorfor bjørnen hadde blitt lagt under Ånesteinen. Trolig har de eldste tradisjonene med de samiske ritualene rundt bjørnebegravelsene forsvunnet som følge av misjoneringene. Det er tydelig at utover 1800-tallet får både denne bjørnegrava og flere andre bjørnebegravelser i regionen en rent praktisk forklaring. Én historie går ut på at Åne og kona bodde ved steinene så lenge det var kjøtt på bjørnen. En lignende historie går ut på at det var sjøsamene som drepte bjørnen og deretter gjemte kjøttet, som de brukte til mat over en lengre periode. Begge versjonene kan avkreftes, da beina ikke bærer preg av å ha vært spist på eller er margspaltet. Tre nye C14-dateringer av bjørneskjelettet bekrefter at bjørnen ble felt på slutten av 1700-tallet – i den tiden Åne var en virksom bjørnejeger.

Bjørnebeina fra 1700-tallet ble trolig lagt som offer under Ånesteinen – i tråd med en tusenårig tradisjon for å hedre bjørnen som et kraftfullt dyr. I tillegg til å ha tilgang til nydelig bjørnekjøtt var Åne kjent for sin dyktighet som jeger, og han hadde stor jaktlykke – med over hundre felte bjørn. Det fortelles at da Åne lå på det siste, hørte han bjørnen krafse utenfor hjemmet sitt: «Nå får han være», sa den gamle bjørnejegeren. I dag er Ånesteinen et yndet turmål, og stedet ivaretar en spennende samisk historie både visuelt og mytisk, i likhet med de øvrige bjørnegravene i Norge.

Forfatter

Ingrid Sommerseth har doktorgrad i arkeologi med samisk historie fra jernalder frem til moderne tid som forskningsfelt.

Lesetips

Myrstad, Ragnhild 1996. *Bjørnegraver i Nord-Norge. Spor etter den samiske bjørnekulten*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi. Universitetet i Tromsø.

Schanche, Audhild 2002. *Graver i ur og berg. Samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Davvi Girji OS, Karasjok.

Borgos, Johan I. 2013. *Bjørnejegeren Åne Ånesen*. Nordnorsk Magasin nr. 3.

Sommerseth, Ingrid 2017. *Samiske kulturminner fra mellomalder til ny tid*. Kulturminnefaglig rapport i forbindelse med Statens vegvesens planarbeid på Hålogalandsveien E10. Nordland og Troms fylker. Sametinget.

GAND

Mange har hørt om trolldomsfenomenet «gand». Når livet går en imot eller man er forfulgt av uhell, kan man spøkefullt si at man må ha blitt «ganda». Når vi tenker på gand i dag, forbinder vi det med noe samer holdt på med. Hva var egentlig gand, hvordan så gand ut, og hvorfor knytter vi det til nettopp samene? Vi skal forsøke å få svar på disse spørsmålene ved å gå inn på gand – slik fenomenet er fremstilt i noen eldre historiske kilder.

AV ELLEN ALM

Gand var opprinnelig forstått som *sjela* eller *hjelpendene* som en trolldomskyndig kunne sende ut for å skaffe opplysninger fra fjerne steder, eller for å skade andre. Historisk sett knyttes gand til et magisk tankegods som tilhører førkristne kulturer med sjamanisme. Ordet er meget gammelt og – overraskende nok – ikke samisk, men fra det fellesgermanske språket. På norrønt talte man om «gandr». Gand ble den betegnelsen kristne prestere og andre lærde brukte for å beskrive et trolldomsfenomen – som utover 1600- og 1700-tallet helst kom til å bli tillagt samer.

EN OND PROSJEKTILTROLLDOM

Gand beskrev en ondsinnet prosjektiltrolldom som en trolldomskyndig kunne skyte ut i stor fart og over lange avstander. Vi kan derfor også høre tale om «gandskudd», «finnskudd» og «trollskudd» som beskriver samme fenomen. Disse skuddene skulle blant annet komme fra nord med nordavinden – og utsendt fra folkeslag som levde i periferien og som hadde et tvilsomt forhold til kristendommen. Trolldomskyndige kunne også aktivisere eller omgås de «underjordiske», som igjen kunne ramme med «alveskudd» og «jordskudd». Denne typen skudd mente man ble skutt opp fra jorda. En same ved navn Sarve Pedersen, bosatt i Porsanger, ble i 1634 dømt til døden for blant annet å ha «lært av sin gudmor å gjøre alveskudd, deretter gand med mere». Troen på alveskudd går også langt tilbake i det fellesgermanske tankegodset. Man finner det

blant annet i gammelengelsk, som ble talt i vikingtida, og det er nevnt i 1600-tallets trolldomsprosesser i Skottland.

STOR PINE OG MOMENTAN DØD

Disse ulike benevnelsene for skadelige trolldomsprosjektiler kjennetegnes ved at de som regel rammet plutselig og var ledsaget av stor pine og momentan død. Skuddet hadde en eksplosiv kraft, og når det traff, kunne man høre et smell. Lyktes man med å kaste troll-skuddet i flammene, kunne man høre at det freste i ilden. Dette kan ha noe å gjøre med forestillingen om ild som et hellig og rensende element innenfor kristendommen.

HVORDAN SÅ GAND UT?

I de kjente skriftene som omtaler gand, er det nokså klart at vi snakker om noe fysisk, noe som kan ses. En av de mest kjente skildringene av Norden på 1500-tallet er «Historien om de nordiska folken», som var forfattet av den svenske presten og erkebiskopen Olaus Magnus (utgitt i 1555). Verket ble raskt oversatt til flere språk og høstet stor berømmelse, og var lenge den viktigste kilden til viten om Norden.

Olaus Magnus' nedtegnelser var basert på hans egne studiereiser så langt nord som til Tornedalen, og ellers rene gjetninger og kjente legender i historiske skrifter. Forfatteren kunne forskrekke et europeisk publikum med beskrivelser av både



«Odin og Vølven» av Lorenz Frølich, 1895. I det førkristne norrøne verdensbildet var Vølven en respektert og fryktet trollkvinne, en mester i seid (magisk teknikk), spådomskunst og galdr (besvergelses/trolldomssang). Ritualene innebar sjamanisme, ofte ved bruk av tromme. Blant samene hadde noaiden et lik funksjon, hvor joik og bruk av rune bomme inngikk i det magiske repertoaret. Hovedbildet viser en samisk noaide med sin rune bomme, tegnet av den svenske presten Samuel Rheen, 1671. Illustrasjon: NTNU UB



kjemper og uhyrer – og av de forferdelige trolldomsevnene som fantes blant nordboerne. «Overalt finnes trollkarer og besvergere», skrev han, og især fremhevet han finner og lapper som meget trolldomskyndige.

GAND SOM BLYPILER

Han fortalte at samene kunne hjemseke mennesker med ulike slags sykdommer, «og til dette formål tilvirker de av bly små troll-spyd, vel en fingers lengde, og skyter dette så langt de vil mot dem som er gjenstand for deres hevn». Så vidt jeg kan se, bruker ikke Olaus Magnus selve ordet «gand» i sine beskrivelser om nordboernes trolldomskunster, men det er helt klart en type trollskudd han forklarer.

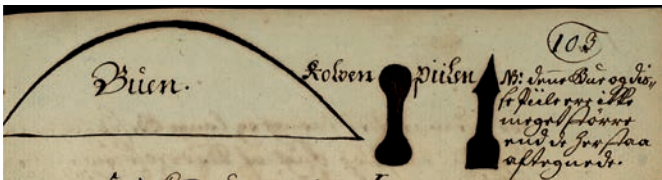
PEDER CLAUSSØN FRIIS

I Norge var det sørlandspresten og historikeren Peder Claussøn Friis som først introduserte gand i skriftlige kilder – som et særegent samisk trolldomsfenomen. Hans verk «Norges

beskrivelse ...» (forfattet i 1613, trykt i 1632) kom også på tysk og latin og var lenge den fremste kilden til norsk historie og topografi. Friis, som selv knapt beveget seg utenfor sitt eget embetsdistrikt, skrev i denne boken et langt og «opplysende» kapittel om samene i Nord-Norge. Vi må tro han baserte seg på oppfatninger som var gjengs på denne tiden.

GAND-FINNER

Friis forteller at i Norge kaltes samene for *Gand-Finner*, for om de bodde ved sjøen eller i fjellet, drev de alle på med en trolldom som kaltes for *Gand*. Ifølge Friis gikk gandskunsen i arv, slik at neste slektsledd var dyktigere i trolldomskunst enn den forrige. Sjøsamene satte endog sine barn i oppfostring hos slektninger på fjellet, slik at de skulle lære seg å gande. Det ble regnet som et slags nødvendig selvforsvar. For den samen som ikke kunne skyte ut gand, risikerte selv å bli rammet av en annens gand-trolldom. Dette behovet for å gande satt faktisk så dypt i samene, påstår Friis, at de ikke følte seg vel om de



Gand tenkt som piler er først nevnt av Olaus Magnus (1490–1557). Siden er det nevnt av flere misjonærer. I Nærøymanuskriftet (1723) har presten Johan Randulf (1686–1735) tegnet to varianter av Finnskuddet – en pil og en butt kolbe, samt buen som ganden skytes ut med. Buen og pilene er ikke større enn en finger. Følgeteksten til tegningen er omtrent slik: Når noaiden vil tilføye et menneske de er vred på, skade og lemlestelse, enten uvennen er nær eller fjern, da bruker de en bue gjort av reinshorn og en kolbe eller pil ... vil de nu lemleste ham på arm eller ben ... da skyter de med kolben mot et bilde av den kroppsdelen de vil ramme. Men vil de gi ham et åpent sår eller en kontinuerlig pine mellom hud og kjøtt, da skyter de med den spisse pil. Illustrasjon: XA Qv. 374, NTNU UB



Gand-flue tegnet bak på ei runebomme fra Rødøy (Helgeland). Dikterpresten Petter Dass (1647–1707) kom til å fortelle om gand som fluer, som han kalte «Belzebubs fluer» (djevelens fluer). Johan Randulf (1686–1735) forteller om gandfluer omtrent slik i Nærøymanuskriftet (1723): Ikke alle finner har disse fluene, men kun de sterkeste og mest lærde noaiden. Når de runer etter dem ... åpenbares i luften en stor fugl på størrelse med en hønse-hauk eller falk. Denne spyr ut til dem disse gand-fluer av sitt nebb, og noen rister de ut fra sine fjær og vinger. Det er uten tvil naturlige, men forgiftede fluer, som denne Satan i sin fugle-ham har sanket fra et annet sted i verden, til Finnenes onde tjeneste. Fluene samler finnen opp og legger i en eske, for siden å sende dem ut som gand. Illustrasjon: XA Qv. 23, NTNU UB

ikke minst én gang daglig sendte ut gandskudd, enten i folk, dyr, vær eller vind. Han skriver at noen samer til og med drev utpressing med sin trolldomskunst: Mens den ene samene sendte gand i et menneske, tok den andre seg betalt for å fjerne den. Og han føyer til at verre trollfolk enn samene har verden neppe sett før.

GAND SOM FLUER

Friis er den første som forklarer gand som noen spesielle fluer som samene oppbevarer i en skinnpose, i sin «gand hiid». Og når samene har uoverensstemmelse med en annen person, eller bare kjeder seg, da «sender han ut sine gand-fluer i vær og vind, og lar dem ramme mennesker, kveg eller dyr eller hvor som helst». Av og til sender han ganden i fjellet og sprenger store blokker ut, «og for bagatellers skyld skyter de gand i mennesker og forgjør dem».

JOHANNES SCHEFFERUS

Den neste berømte boken som kom til å fortelle om gand som en samisk trolldomsspesialitet, var pionerverket *Lapponia* (1673). Forfatteren var den tyske Uppsala-professoren Johannes Schefferus, som var en høyt ansett akademiker. Han kom til Sverige i 1648 – etter invitasjon fra dronning Kristina.

Lapponia var et bestillingsverk fra den svenske staten etter at det verserte infame rykter i Europa om at svenskenes krigslykke under trettiårskrigen skyldtes hjelp fra samenes trolldom. Selv om Schefferus' mandat gikk ut på å kritisk imøtegå en del av de eventyrlige mytene som verserte om det samiske folket, kom hans verk likevel til å bli en av de bøkene som opprettholdt inntrykket av samene som et folk befengt med hedenskap og trolldom. «Lapponia» ble raskt oversatt til en rekke språk (engelsk, tysk, fransk og nederlandsk), og kan karakteriseres som et standardverk inntil den norske misjonæren Knud Leem hundre år senere ga ut *Beskrivelse over Finmarkens lapper*.)



Peder Claussøn Friis (1545–1614) var den første til å beskrive gand som fæle fluer. Han mente at samene oppbevarte gandfluene i sin skinnpose. Den lille skinnposen var en viktig del av den samiske drakten, hvor samene oppbevarte små nødvendigheter. Foto: Dino Makridis, MiST – Sverresborg Museum

GAND SOM EN LITEN KULE

I kapitlet som omhandler «Samenes trolldom», diskuterer Schefferus de ulike sidene ved dette folkets trolldomskyndighet. Gandskuddet interesserte Schefferus mye. Han mente



Schefferus' berømte pionerarbeid *Lapponia*, 1673. Illustrasjon: NTNU UB



Schefferus beskrev gand som en liten kule, som i Sverige ble kalt *gand-tyre*. Han har avbildet en *gand-tyre* i boken *Lapponia*. Illustrasjon: NTNU UB

det ikke var snakk om blypiler, slik Friis ville ha det til, men om såkalt *Gand-Tyre*. Ordet *Tyre* er svensk, ikke samisk, og er avledet av det finske ordet *Tyrä*, som betyr «trollkule».

Han beskriver *gand-tyre* som en rund kule eller ball, så stor som en valnøtt og laget av dyrehår eller mose. En slik *tyre* hadde han tilgang til i sitt museum, og fikk avbildet den i boken sin. Schefferus påstår at samene gjennom sin trolldomskunst kunne gi tyren liv, og deretter selge den til noen som ønsket å ramme sine fiender. *Gand-tyren* beveget seg fort som et skudd, og rammet det første den møtte på. Ofte skjedde det at *gand-tyren* rammet feil – «som vi har mange sørgelige eksempler på» – tilføyer han, uten å utdype det nærmere.

DEN NATURVITENSKAPELIGE FORKLARINGEN PÅ *GAND-TYRE*

Den svenske botanikeren Carl von Linné mente femti år senere, i 1735, å kunne identifisere denne kulen som en forsteinet hårball som finnes i kumager, på latin kalt *aegagropila*. Kyrne fikk hår i seg ved å slikke seg selv og hverandre. Han skrev at denne forsteinede hårballen på folkemunne ble kalt trollknote, trolltyr eller trollskudd. Allmuen mente at den var et samisk trolldomsprosjekt som feilaktig hadde truffet

husdyr istedenfor mennesker. Folkloristen Nils Lid forteller at i Norge gikk den samme hårballen under navnet «gandstein».

GAND — BLANT BÅDE SAMER OG BUMENN

De verkene som er nevnt her, var ikke bare intellektuell lektyre, men til dels også allmuelesning blant de bøndene som kunne lese. Litteraturen må ha forsterket inntrykket av *gand* som et samisk trolldomsfenomen. I de nordnorske trolldomsprosessene på 1600-tallet hvor samer var involvert, var i alle fall anklager om *gand* ofte en sentral del av kriminalitetsforholdet.

De norske prestene som misjonerte blant samene utover 1700-tallet, var i hvert fall bevandret i de lærde verker som fantes om samene. I prestenes skrifter om samenes heden-skap og villfarelser brakte de videre synet på *gand* som en samisk trolldomsspesialitet. *Gand* blir av prestene beskrevet som onde fluer, kuler eller piler – eller en kombinasjon av disse. Det er fremdeles i denne konteksten vi tenker om *gand* i dag – som noe samene var kyndige i.

Likevel må også tradisjoner fra den opprinnelige norrøne *gandforståelsen* ha levd videre i folketroen. For i visse tilfeller ser vi at kyndighet i *ganding* også kunne tilskrives nordmenn og andre folkeslag, gjerne personer som bodde «utenfor folkeskikken» og var marginaliserte, som f.eks. tiggere og tatere. I noen trolldomsprosesser på Sunnmøre er det nettopp *gand* norske trollfolk anklages for, hvorav den ene også er kjent for å ha et forhold til taterne.

Forfatter

Ellen Alm er historiker og førstebibliotekar ved NTNU UB, Gunnerusbiblioteket.

Lesetips

Alm, Ellen 2016. Hekseprosesser på Sunnmøre. I *Årbok for Sunnmøre*.

Fritzner, Johan 1877. Lappernes hedenskap og trolldomskunst sammenholdt med andre folks, især nordmændernes, tro og overtro. I *Historisk tidsskrift*, bd. 4.

Hagen, Rune Blix 2015. *Ved porten til helvete*. Fra s. 78. Cappelen Damm.

Heide, Eldar 2006. *Gand, seid og åndevind*. Dr.art.-avhandling, Bergen.

Lid, Nils 1950. *Trolldom. Nordiske studiar*. Cammermeyers boghandel.

Willumsen, Liv Helene 2013. *Dømt til ild og bål*. S. 104, 215–216. Orkana akademisk.



Foran Lapland Village, verdensutstillinga i Chicago 1893. Margrete Kreutz med datteren Anna Lisa på armen cirka midt i bildet, t.v. Daniel Mortensson med sønnen Nils Daniel i gjerhkeme, sittende f.v. foran, Parisienne og Ola Kreutz. Chicago History Museum

MARGRETE KREUTZ' HISTORIE

En stor del av deltakerne på det første samiske landsmøtet i Trondheim i 1917 var sørsamiske kvinner. Flere av dem er imidlertid ikke identifisert. En av disse navnløse deltakerne ser ut til å ha vært Margrete Olsdatter Kreutz, f. Bull (1863–1922). Hun var både typisk og utypisk for datidas «norske nomadelapper eller i rendrift interesserte fastboende norske lapper», slik reindriftingsinspektør Nissen oppsummerte deltakerne. Ikke minst var hun mer bereist enn de fleste.

AV CATHRINE BAGLO

denne artikkelen vil jeg gi et innblikk i Margrete Kreutz' liv, slik det lar seg spore i historiske kilder, og en del av hendelsene som kan ha ledet fram til hennes tilstedeværelse på møtet. Hvilke utfordringer møtte hun rundt 1900, og hvilke muligheter bød seg?

HVEM VAR HUN?

Margrete Olsdatter Bull – eller Meerke, som hun het på sørsamisk –, ble født i Enkroken i Undersåker i Jämtland i april 1863, som én av minst ti søsken. I november samme år ble hun døpt i Meråker kirke. Foreldrene var «Finmand» Ole Olsen Bull og Maren Maria Tomasdatter. Familien drev reindrift i grensefjellene mellom Verdal/Levanger/Meråker i Nord-Trøndelag og Åre i Jämtland. Samenes eget navn på dette området var *Gaaskelaanten sijte* – mellomlandet. Deler av området ble seinere regulert til Færen reinbeitedistrikt. Begge foreldrene hadde vokst opp innafor eller inntil Gaaskelaante, faren i en reindriftssamisk familie, moren i en bygdesamisk familie i Skogn.

Vi vet ikke så mye om oppveksten til Olsdatter Bull, eller Margreta, som hun omtales som i svenske kilder. Samene i Gaaskelaante søkte kirke både på norsk og svensk side av grensa. Fra én og samme familie kan man finne opplysninger i kirkebøker i Undersåker, Kall, Meråker, Verdal, Stod, Sparbu, Skogn og andre steder. De knappe nedtegnelsene vitner om tøffe kår. Minst tre av Margretes søsken døde som barn. Livet i reinfjellet kunne svinge fra overflod til armod. I dårlige år flyttet mange reindriftssamer ned til utkanten av bygdene, hvor de livnærte seg på ulikt vis. Dette ser også ut til å ha gjort seg gjeldende for familien Olsen Bull. I 1875 er de oppført som losjerende på plassen Graftåsmo i Meråker, hvor faren livnærte familien ved å lage og selge hornskeier.

I 1885 giftet Olsdatter Bull seg med «Fjellmannsven» (reingjeter) Anders Persson Kreutz (1853) fra Strådalen i det som seinere ble Kalls lappby. På denne tida drev samene herfra vinterbeiting helt ned til Stod, Ogndal og Henning. Basen var i hovedsak Strådalen, et dalføre i grensefjellene mellom Verdal og Åre. I likhet med Margrete hadde Anders vokst opp i en familie som tidvis hadde livnært seg som bygdesamer. I husforhørsboka for 1880 er begge foreldrene hans oppgitt som «fattiga». Etter bryllupet bosatte paret seg på Østpåmoen i Strådalen, bare et steinkast fra norskegrensa. Kort tid etter ble døtrene Kristina og Märta Maria født. På Østpåmoen fantes det et toetasjes tømmerhus og et fjøs. Reingjeting ser ut til å ha vært familiens inntektskilde – sammen med husdyrhold. To år tidligere hadde Sverige og Norge vedtatt at jordbruket hadde lovfestet fortrinnsrett framfor reindrifta og andre samiske interesser gjennom den såkalte «Fælleslappeloven». Formålet med denne loven var å regulere reindrifta på tvers av riksgrensa. Ett resultat var inndelinga i reinbeitedistrikter på norsk side og lappbyer (samebyer) på svensk side, et an-



Margrete Kreutz hjemme i Strådalen i 1908. Henholdsvis 19 og 24 år er gått siden oppholdene i Paris og Chicago. Foto: Sverre Bjerkan, Levanger Museum, Ingulfsvandarkivet

net var felles erstatningsplikt for alle i reinbeitedistriktet for skader som reinsdyra påførte jordbruket. Loven ga dessuten adgang til å frata samer beiteretten i områder hvor reindrifta var til hinder for jordbruket og andre næringsinteresser, mot at staten tildelte dem nytt land. Lappelensmannen, som hadde eksistert siden Lappekodisillen av 1751, ble nå videreutviklet som kontrollorgan i Norge, mens «lappväsendet» administrerte alt som hadde med samer å gjøre i Sverige. Det var særlig bestemmelsen om erstatningsplikt som skapte konflikter. Ofte satt bøndene med bukta og begge endene som både lappelensmenn og «skadelidende». Trolig er fattigdom, økte konflikter rundt reindrifta og ønsket om å bygge opp en egen reinflokk årsaken til at ekteparet takket ja til et usedvanlig jobbtillbud høsten 1888: Å vise fram reindriftsamenes liv og levemåte – i Paris.

TIL PARIS

Nyttårsdagen 1889 ankom Margrete, Anders og de to døtrene den franske havnebyen Le Havre med dampbåt. Margrete var da høygravid. Med i følget var et tjuetalls andre sørsamer med tilknytning til reindrift, de fleste norske, en ikke navngitt impresario, tjue reinsdyr og «samtlige for Illustrationen af deres Levesæt nødvendige Gjenstande». Turen gikk videre til Paris og dyrehagen Jardin d'Acclimatation i Boulogne-

skogen med tog. I likhet med flere andre «spesielt eksotiske folkeslag» var sørsamene blitt engasjert for å vise fram sin kultur og levemåte for besøkende i månedene forut for verdensutstillinga i Paris samme år. Slike framvisninger, eller levende etnografiske utstillinger, var svært populære i siste del av 1800-tallet og første del av 1900-tallet. De foregikk på en rekke forskjellige steder – både på verdensutstillinger, i fornøylesparker, dyrehager og museer – uten at innholdet i dem varierte nevneverdig.

Sørsamene i Paris tiltrakk seg store mengder besøkende. Særlig oppsikt vakte det at Margrete Sofie Parisienne Andersdatter Kreutz ble født, tre uker inn i oppholdet. Marius Wold fra Levanger dekket begivenheten for avisa Nordenfjeldsk Tidende med en reportasje om «den norske lappekoloni» i Boulogneskogen. I Paris hadde han kommet i snakk med en kvinne som hadde mange kjente på Levanger. Trolig var dette Kreutz. Som barn hadde familien hennes hatt vinterbeitelend i området. Sørsamene hadde hatt det godt på mange måter, uttalte hun, men en sånn tvang hadde de aldri opplevd: «Den Plads som de havde, var indhegnet med et 2 Meter høyt Gjærde og de fik ikke komme udenom dette.»

Tilbake i Strådalen fortsatte livet som før, men trolig med mer midler. Kanskje er det nå ekteparet greier å skaffe seg egne rein? Mye tyder dessuten på at familiens sosiale status har økt, og at hendelsen i Paris har vekket interesse utover deres vante omgangskrets. Når barn nummer fire, Olof (Ola), blir døpt nyttårsdagen 1891, er ikke fadderne slektninger og folk fra samme reindriftsområde som tidligere: «Skollärare Nylander med fru» kaster også glans over begivenheten. Og når Anna Lisa blir døpt i Stiklestad kirke to år seinere, er alle fadderne lokale gårdbrukere og storfolk, inklusive lensmann Wessel på Holmsveet søndre.

TIL CHICAGO

Selv om oppholdet i Paris hadde vært krevende, må det også ha medført muligheter som ga mersmak, for fire år etterpå var deler av familien på reisefot i samme ærend igjen, denne gangen til Chicago. Arbeidsgiver var Lapland Exhibit Company, et Kansas-basert selskap som hadde som formål å gjenskape en samisk boplass under verdensutstillinga i Chicago i 1893. Turen gikk med dampskip og tog og varte i flere uker. Kreutz reiste trolig alene med de tre minste ungene. Anna Lisa var bare seks måneder gammel. I reisefølget fantes imidlertid både slektninger og kjente, deriblant Daniel Mortensson og hans familie. Mortensson ble som kjent sentral på landsmøtet i 1917. «The Lapland Village» var en av de minste utstillingene på «The Midway», verdensutstillingas forlystelsesområde. Den besto av et par gammer og telt, fjorten reinsdyr, et tjuetalls sørsamer og fire jenter fra Dalarna. Kildene forteller om demonstrasjon av sledekjøring, bønn, skigåing og tilvirking av gjenstander i horn, bein og skinn – og trolig var også joik et innslag. I tillegg ga de svenske jentene sang-, dans- og musikkoppvisninger til faste tider.



Margrete Kreutz med datteren Märta Maria i Paris 1889. Foto: Roland Bonaparte, Musée du Quai Branly / Photo SCALA

Det er uvisst hvor mye Kreutz fikk betalt for sin og barnas deltakelse. Ifølge kontraktene som ennå finnes, fikk voksne deltakere mellom 14 og 28 kroner i uka. Menn fikk mer enn kvinner. Til sammenligning var utbetalinga fra fattigkassa 5 kroner i måneden til en enke uten forsørgeransvar. Mye tyder på at utstillingsdeltakerne ble godt behandlet. Særlig populær var Parisienne, eller Bilo, som hun ble kalt – etter en amerikansk porselensdukke. At det amerikanske publikum kan ha satt mer pris på samene enn det den samtidige norske offentligheten gjorde, kommer til uttrykk i beskrivelsen en journalist i VG ga av gjensynet med nettopp Parisienne, som han hadde truffet allerede i Paris, og som han hadde stått fadder for. Fire år gamle Parisienne skal ha uttrykt glede over å se sin fadder igjen og strakt armene ut mot ham. Gjensynsgleden var imidlertid ikke gjensidig. «Man vil forstaa», skrev journalisten, «at vi derpaa forsvinde i en fart».

Etter oppholdet i Chicago endret mye seg for familien Kreutz. Begge de siste barna, (Thomas) Paulus og Sigrid Valborg ble døpt i Ålen i Haltdalen i Sør-Trøndelag i henholdsvis 1894 og 1896. Dette var et område som delvis hørte inn under *Gåebrien sijte* eller Riast-Hylling reinbeitedistrikt. Distriktet var preget av store erstatningssaker. Allerede året etter Sigrid Valborgs fødsel utvandret Persson Kreutz til Amerika. Hva som hadde skjedd i mellomtida, er uvisst, men muligheten til å leve av reindrift ble stadig dårligere. Gjennom tillegglappeloven av 1897 ble det forbudt med reindrift utafor reinbeitedistriktene uten grunneiers tillatelse. Samtidig fikk myndighetene



Metodistkirken i Trondheim februar 1917. Margrete Kreutz med lys lue cirka midt i bildet. Wikipedia

tilgang til å innføre generelle forbud mot reindrift – uten at reineierne ble tilvist nye områder som erstatning.

Da ektemannen utvandret, satt Margrete Kreutz med ansvaret for sju unger i alderen tolv til ett år. I april 1899 meldte hun flytting til Strådalen for de tre minste barna. Like etter rammet døden hardt. Først døde ni år gamle Anna Lisa av tuberkulose i juli 1901. En drøy måned seinere døde elleve år gamle Parisienne av det samme. I 1903 rammet døden på nytt, først seksten år gamle Märta Maria, så Sigrid Valborg på seks. Alle fire ble begravd ved kapellet i Vera, ikke langt fra Strådalen, hvor den gjenlevende familien må ha fortsatt livet med stort savn. I 1912 fulgte Ola i farens fotspor. Kanskje hadde faren i mellomtida forflyttet seg, for Ola utvandret ikke til Amerika, men til Vancouver i Canada.

TIL VALDRES OG BORGUND

Etter at Ola utvandret, reiste Margrete og Paulus til Valdres og Borgund, hvor sønnen, kanskje også moren, tok seg jobb som reingjeter. Til Valdres hadde også datteren Kristina flyttet. Hun hadde giftet seg med Daniel Mortenssons sønn, Mathias. De

etablerte seg som reindriftsutøvere på Borlaug. Det var på Borlaug Margrete Kreutz befant seg da hun i september 1922 skulle ta rutebilen «hjem til Myran» i Stjørdal. Trolig siktes det til en plass som i likhet med Graftåsmo lå under gården Graftås – kanskje bodde ennå noen i familien hennes der? På denne turen døde hun på Gol, 58 år gammel. Kista ble fraktet til Borgund, hvor hun ble gravlagt. I kirkeboka framgår det at hun ble «opholdt af slegten». «[R]einseier Anders Peterson Krøis, i Amerika 25 år» er oppført som pårørende.

PÅ LANDSMØTET?

Det er tidligere kjent at Kristine «Krays» og Mathias Mortensson (Danielsen) var på landsmøtet i Trondheim. Et fotografi som ble tatt utafor Metodistkirken, tyder på at Margrete Kreutz også var der. Det ville i så fall ikke vært overraskende. Hele livet hadde hun og familien forsøkt å opprettholde et liv innafor reindrifta. Hver gang

myndighetene gjorde det vanskelig i form av lover og forordninger, svarte de med å flytte på seg, innad i Trøndelag og til Vestlandet, men kanskje også til USA og Canada. Deltakelsen på utstillingene i Paris og Chicago kan forstås i et tilsvarende perspektiv. Utstillingene representerte ikke bare en økonomisk ressurs i ei tid som var svært vanskelig for samer, både i og utafor reindrifta. De representerte også en mulighet for dette folket til å formidle kunnskap om sin kultur og uttrykke stolthet over sin levemåte i ei tid der statlige programmer på ulike måter forsøkte å utradere, assimilere eller isolere andre levemåter enn de vestlige. Utstillingene, særlig de som var en del av verdensutstillinger, skapte dessuten en ny og globalisert kontekst som må ha gjort mange av deltakerne bevisst på at deres historie ikke var isolerte tilfeller, men at de tvert om delte skjebne med mange andre. I så måte kan utstillingene ha bidratt til aktivisme. Et eksempel på dette kan ha vært nettopp Margrete Kreutz.

Forfatter

Cathrine Baglo er postdok ved Seksjon for kulturvitenskap ved Universitetet i Tromsø.

ÅARJELSAEMIEN TSOEVTS

Snøfonnarkeologi og reinens historie i sørsamisk landskap
Tsoevtsearkeologije jñh bovtse historijie åarjelsaemien
eatnamisnie

De store og sommervarige snøfonnene har i tusenvis av år vært viktige deler av landskapet for mennesker og dyr. På grunn av varmere klima holder snøfonnene på å forsvinne over hele landet. Samtidig smelter det ut objekter som forteller om bruken av høyfjellet til ulike tider. Et nytt forskningsprosjekt er nå i gang med å dokumentere og samle inn slike funn fra sørsamiske områder.

Doh stoerre tsoevtsh mah abpe giesien ryöhkoeh leah vihkeles bielieh eatnamistie orreme almetjidie jñh kreekide gellie stoeretjuetie jaepieh. Bñjvelåbpoe kljman gaavhtan dle tsoevtsh gaarveneminie abpe laantesne. Seamma tñjjen daeverh tsoevtsi sistie sjalkoeh mah åtnoen bñjre guevtielistie soptsestieh guhkede gietjeste. Daelie akte orre dotkemeprosjekte juhtieminiie mij edtja vihtiestidh jñh tjöönghkedh daagkerh gaavnoeh åarjelsaemien dajvijste juktie maehtedh gñeji mietie vuartasjidh saemien jñh låemtiesbovtse historijistie jñengesne.

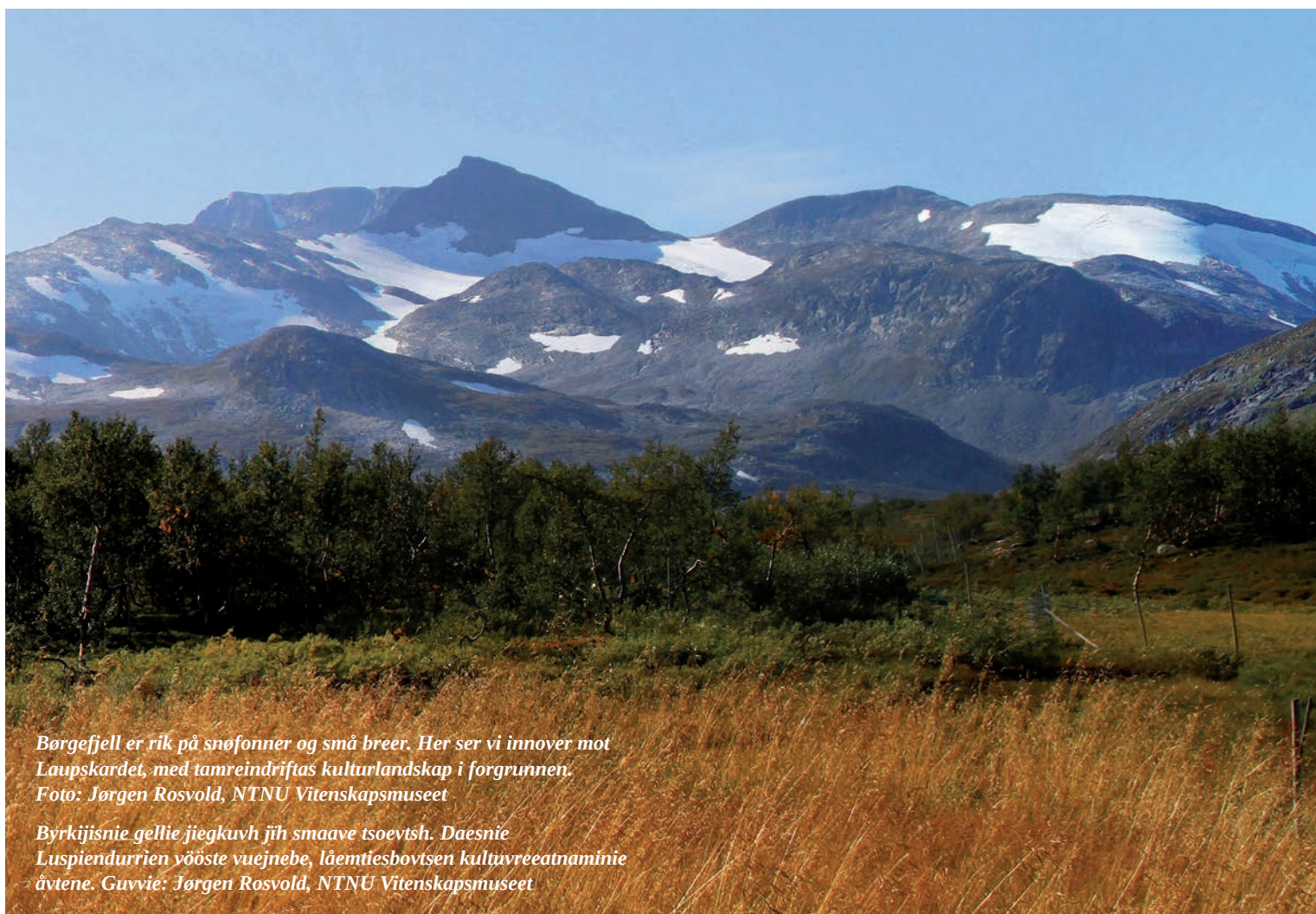
AV JØRGEN ROSVOLD, MARTIN E. CALLANAN OG ERIK NORBERG

SNØFONNUNDERSØKELSER I SØRSAMISKE OMRÅDER

I sterk kontrast mot berget lyser snøfonnene opp som tydelige landemerker i fjellet og lokker sommervarme reinflokker til seg. Her kan dyra kjøle seg ned og endelig få litt lindring for plagsomme insekter som gjerne vil inn i både nese og hud. Roen senker seg da raskt i flokken, og dyra blir mindre sky og lettere å komme inn på. Også andre dyr, som fjellrypa, trives godt ved disse flekkene med snø og is, og tilbringer mye tid der om sommeren og høsten for å kjøle seg ned og beite på fastfrosne insekter. Dette har folk hatt god kunnskap om i lang tid, og snøfonnene har vært viktige jaktmarker med forutsigbar tilstedeværelse av dyr. Sporene etter denne flekkjakta, spesielt etter rein, begynner å bli mange i den sørlige delen av Norge i form av framsmeltede piler, buer, skremmepinner samt andre jaktredskaper og typer

TSOEVTSSEGOEREHTIMMIEH ÅARJELSAEMIEN DAJVINE

Goh tjarke vuestiebielie baektien vööste, tsoevtsh tjjelke jñh vääjnoes mñerhkine tjuevkieh bñjjene vaeresne jñh dejtie giesiebaahke krievidie gåhtjoeh. Daesnie bovtse maahta jåaskodh jñh saahtah doh suhtiehtæjja åhtehtsh slyöhpedh mah maafe dovne njueniej jñh njaltjan sñjse sijhtieh. Dellie varke raefie sjædta krievesne, jñh bovtse ij leah vielie dan skævkehke, jñh aelhkebe gahtanidh. Aaj jeatjah kreekh, goh gñerene, hijvenlaakan tråjjadie desnie gusnie tsoevtse jñh jñenge, jñh guhkiem desnie hööltestieh giesege jñh tjaktjege juktie jåaskodh jñh åhtehtsh bårredh mah leah dabranamme jñengesne. Almetjh daajroem dan bñjre åtneme guhkiem, jñh tsoevtsh leah vihkeles vijremedajvh orreme gusnie ojhte meehti veanhtadidh kreekh gäävnesin. Daelie aalka jñjñh gñejh daehtie vijremistie sjñdtedh Nöörjen æerjeliisnie, joekoen bovtseste, goh njoelh,



*Børgfjell er rik på snøfonner og små breer. Her ser vi innover mot Laupskardet, med tamreindriftas kulturlandskap i forgrunnen.
Foto: Jørgen Rosvold, NTNU Vitenskapsmuseet*

Byrkijisnie gellie jieghkuvh jih smaave tsoevtsh. Daesnie Luspiendurrien vööste vüejebe, läemtlesbovtsen kultuvreeatnaminie ävtene. Guvvie: Jørgen Rosvold, NTNU Vitenskapsmuseet



Reindrift og snøfonner har nok vært nært koblet i lang tid. Her er reinen roligere og lettere å komme inn på. En slik bruk av snøfonnene vil gi andre typer funn enn dem vi finner ved jaktsteder.

Båatsoe jih tsoevtsh sän lihke ektiedimmiem ätneme guhkiem. Daesnie bovtse seadtoes jih aelhkebe gahtanidh. Akte dagkeres ätnoe tsoevtsijste säjhta jeatjah säarhts gaavnoeh vedtedh goh dejtje mejtie gaavnebe vijreme.



utstyr. Samtidig har folk brukt snøfonnene til andre formål enn bare jakt. Disse andre funksjonene har vi mye dårligere kunnskap om, men vi er i ferd med å avdekke denne historien nå som vi beveger oss inn i sørsamiske områder.

I 2014 ble det satt i gang et nytt samarbeidsprosjekt mellom NTNU og Saemien Sijte, kalt «Snøfonnarkeologi og reinens historie i sørsamisk landskap – Åarjelsaemien tsoevtsh». Prosjektet har støtte fra Sametinget – med formål om å utvide snøfonnundersøkelsene nordover. Svært godt bevarte arkeologiske gjenstander og gamle faunafunn har smeltet fram og blitt oppdaget i snøfonner i Norge i over hundre år, men nesten samtlige funn har blitt gjort i sørlige deler av landet. Nord for Dovrefjell har det dessverre vært gjennomført få undersøkelser, men potensialet for funn er like stort der som i sør. På bakgrunn av dette satte vi i gang feltundersøkelser i 2014, der vi fokuserte på Børgefjell og tilgrensende fjellområder i Hattfjelldal og Grane. Planen er å fortsette med dette, men på grunn av relativt kjølige somre med lite smelting ble undersøkelsenes omfang redusert i 2015 og 2016. Befaringene ble gjort etter samtaler med fjelloppsyn og samiske reindriftsutøvere. Tradisjonskunnskapen og kjennskapet til lokalområdene som disse personene besitter, gir oss svært mye verdifull informasjon om smelteforhold, hvordan reinen i området bruker fjellet, og hvordan reindriften tidligere har

sadtetj, beltemeheerrehkh jñh jeatjah vijremedirregh jñh dalhketj mah leah jñengen sistie sjalkeme. Seamma tñjjen almetj aaj tsoevtside jeatjah åssjelidie nuhtjeme goh ajve vijremasse. Tsoevtsi jeatjah funksjovni bijre sagke vaenebe daajroem utnebe, men daelie libie daam histovrijem vуетesteminie gosse mijjeh daelie åarjelsaemien dajvi sijse tjaangebe.

Jaepien 2014 akte orre laavenjostoeoprosjekte eelki gaskem NTNU jñh Saemien Sijte, man nomme lij ”Snøfonnarkeologi og reinens historie i sørsamisk landskap/ Tsoevtsearkeologije jñh bovtsen histovrije åarjelsaemien - Åarjelsaemien tsoevtsh eatnamisnie”. Prosjekten lea dåarjoe Saemiedigkeste dejnie åssjalommesinie tsoevtsegoerehtimmide noerhtese vijriedidh. Joekoen hijven vaarjelamme arkeologes daeverh jñh båeries fauna-gaavnoeh leah jñengen sistie sjalkeme, jñh vååjnesasse båateme tsoevtsine Nöörjesne vielie goh tjuetie jaepieh, men mahte gaajhkh gaavnoeh leah dorjesovveme laanten åarjemes bieline. Dovrevaerien noerhtege dle gaatesjen ij dan jñjnñh goerehtimmieh tjirrehtamme, men seamma stoerre nuepie desnie maam akt gaavnedh goh åarjene. Dan gaavhtan dle feeltegoerehtimmiejgumie nñerhkimh jaepien 2014, fokusinie Byrkijasse jñh Byrkijen raastevaeride Aarbortesne jñh Gaalesne. Soejkesjen mietie edtja daejnie jåerhkedh, men naa jueskies giesiej gaavhtan vaenie sjalkaminie, dle goerehtimmieh



Ei gammel og godt bevart kalvekjevle/melkekjevle fra 1700–1800-tallet ble funnet framsmeltet fra ei fonn ved Sandskaret i Børgefjell i 2014. Foto: Jørgen Rosvold, NTNU Vitenskapsmuseet

Akte båeries jïh hijven gorredamme skråavva 17-1800-låhkoste gååvnesovvi aktene tsoevtsene durrien lihke Sandskaret Byrkijisnie 2014. Guvvie: Jørgen Rosvold, NTNU Vitenskapsmuseet



Et omtrent 700 år gammelt gevir stikker fram fra isen. Kanskje ligger resten av dyret fortsatt frosset fast i snøfonna? Foto: Jørgen Rosvold, NTNU Vitenskapsmuseet

Akte medtie 700 jaepien båeries tjåervie jïengen sistie jæjhta. Dagke galmeme beetsuvh bovtseste annje leah dabran tsoevtsesne? Guvvie: Jørgen Rosvold, NTNU Vitenskapsmuseet

utnyttet snøfonnene. Dette resulterte i mer målrettede befaringer og funn av objekter som vi ikke har registrert tidligere i snøfonner.

SNØFONNER OG REINDRIFT

Sommervarige snøfonner har lenge vært viktige deler av reindrifas landskap, og dette har flere årsaker. Fonnene gir høy kvalitet på leveområdene til reinen. Dyra vil nødvendig forlate snøfonnene på varme sommerdager, og er derfor lettere å

geahpanin 2015 jïh 2016. Gïehtjedimmieh dorjesovvin mænngan soptsestamme vaerievaaksjoeminie jïh saemien båtsoealmetjigujmie. Dïhte aerpievuekien daajroe jïh daajroe dej voenges dajvi bïjre maam daah almetjh utnieh, mijjese jïjnjh vyörtëgs biëvnesh sjalkemetsiehkïej bïjre vedtieh, guktie bovtse dajvesne vaeriem nuhtjie jïh guktie båtsoe lea tsoevtside aarebi nuhtjeme. Dan gaavhtan dle gïehtjedimmieh vielie stuvresovvin akten ulmien vööste jïh mijjïeh daeverh gaavnimh mejtïe ibïe leah registreradamme tsoevtsine aarebi.



Snøfonner er også viktige elementer i dagens reindrift, som her under kalvemerkinga. Foto: Nils Joma

Tsoevtsh aaj vihkeles daan beajjetje båtsoesne. Åvtesne, gosse kriëvvïeh lin låemtebe, meehti nuekie årrodd aelhkebe gïedtie dorjesovveme staaagkojste tyjjestuhtjigujmie juktïe kriëvvïem tjåenghkïes utnedh. Guvvie: Nils Joma

komme inn på og håndtere. På grunn av dette har snøfonnene lenge vært brukt til blant annet kalvemerking og til melking av simleflokkene. Det fortelles at det på svært varme sommerdager ofte var helt nødvendig med tilgang til snøfonner for å kunne få melket reinen. Plassering og spredningen av snøfonner omkring enkelte fjell har stor påvirkning på hvordan reinen beveger seg i området, og dermed også på reindrifta. Fjell med fonner langs flere av sidene er spesielt verdifulle, da det gjør at reinen holder seg i området og beveger seg rundt fjellet avhengig av vindretning. Ved slike fjell samler både mennesker og rein seg i større grad enn ved fjell som bare har en enslig fonn på ei av sidene. Nærheten til slike snøfonner og «kalde fjell» har, ifølge de opplysningene vi har fått fra reindriftsutøvere, vært i lang tid vært avgjørende for valg av gode sommerområder.

Ved én av befaringene ble det gjort et funn som illustrerer denne sammenhengen godt. På østsida av Laupskardfjellet, helt nord i Børgefjell, ligger det flere snøfonner som virker lovende med tanke på funn. Området ligger også sentralt med tanke på dagens reindrift. Ved befaringen ble det gjort flere funn av flotte gevir som hadde smeltet fram fra isen, men som vanlig er, ble det fineste funnet gjort etter at vi egentlig hadde avsluttet dagen. På vei ned gikk vi over ei lita og relativt lavtliggende fonn som vi ikke hadde særlig tro på, men vi tenkte vi kunne ta veien over den når vi likevel skulle forbi. Gleden ble stor da vi plutselig oppdaget et objekt som stakk fram mellom noen steiner og var delvis dekt med grus helt i kanten av fonna. Objektet var en godt bevart kalvekjevlé/*skråvva* (også kalt melkekjevlé). Disse ble festet i munnen på kalvene de dagene simlene skulle melkes, for å unngå at de drakk melk. Radiokarbondateringer viste riktignok at kjevla ikke var så veldig gammel. Den hadde blitt gjenglemt eller mistet ved fonna en gang på 1700–1800-tallet, og var etter hvert blitt frosset inn i isen og bevart fram til i dag. Likevel er det et flott funn, som viser til en annen historie enn den vi er best kjent med. Gevirene som ble funnet i det samme området, var opptil tusen år gamle og viser at området har vært brukt av reinen i lang tid.

TAMREINENS HISTORIE

De gode bevaringsforholdene i snøfonnene gir et stort potensial for forskning på reinens historie. Siden reinen tilbringer så mye tid på fonnene, legger den også igjen mange spor etter seg i form av møkk, gevir, pels og bein – som nå dukker fram igjen etter lang tid i isen. Arvestoffet i dette materialet er fortsatt svært godt bevart og gir oss muligheten til å følge ulike slektslinjer bakover i tid. I Børgefjell har vi så langt gjort funn som er over to tusen år gamle. De eldste funnene viser til en annen slektslinje med rein enn det som utgjør dagens tamreinflokker i området. En eller annen gang i tiden har det altså skjedd en utskifting av reinslektene i Børgefjell, trolig som følge av at villrein ble erstattet med tamrein. Med flere funn i framtida vil vi kunne fortelle en mer detaljert historie om utviklingen av tamreindrifta der og i andre deler av landet.

TSOEVTSH JĪH BÅATSOE

Tsoevtsh leah vihkeles bovtsen eatnamisnie orreme guhkiem, jienebi fåantoej gaavhtan. Tsoevtsi gaavhtan dle jolle kvalite-ete sjædta bovtsen gåatomedajvine. Krievvie ij maaje sijhth tsoevtside laehpedh bijveles giesiebiejjieh jĳh dan åvteste ael- hkebe sjædta bovtsem gahtanidh jĳh gĳetedidh. Daan sjĳeken gaavhtan dle guhkiem tsoevtside nuhtjeme dovne gosse edtjin miesieh mĳerhkesjĳdh jĳh aaltojde buhtjedh. Soptsesåvva gosse lij joekoen åavroes giesiebiejjieh dle daamtaj eevre daerpies tsoevtsh utnedh jis edtjin buektiehtidh aaltojde buhtjedh. Gus- nie tsoevtsh vaerine gååvnesieh jĳh man gellie tsoevtsh mah såemies vaerine gååvnesieh, tjarke tsavtsa guktie bovtse dajvem nuhtjie jĳh destie aaj abpe båtsoem. Vaerieh tsoevtsigujmie jienebi vaeriebaahkoj mietie leah joekoen hijven, juktie del- lie bovtse dajvesne jĳörtie, jĳh vaerien bĳjre voelkehte bĳeg- ken mietie. Daagkerh vaeriej lihke dovne almetjĳh jĳh krievvie aelhkebelaakan tjåanghkenieh goh vaerine mah ajve aktem aajne tsoevtsem vaeriebaahkosne utnieh. Daagkerh tsoevtsi jĳh galme tjahki lihke årrodh, daej bĳevnesi mietie mejtie mijjieh båtsoealmetjĳstie åådtjeme, lea joekoen vihkeles orreme gosse hijven giesielaantem båtsose veeljeme guhkiem.

Aktene gĳehtjedimmesne mijjieh maam akt gaavnimh mij daam ektiedimmiem hijvenlaakan vuesehte. Luspientjahken luvliebielesne, eevre noerhtene Byrkijisnie, jienebh tsoevtsh mah vååjnoeh goh mijjieh maehtebe maam akt desnie gaav- nedh. Dajve aaj jarngesne daan beajjetje båtsose. Gĳehtje- dimmesne jienebh tjæbpies tjåervieh gaavnimh mah lin sjal- keme jĳengen sistie, men sjĳhmedelaakan dle dam bööremes gaavnoem darjoejimh gosse mijjieh raaktan limh biejjiem orrijamme. Gosse limh våålese vaedtsiemini dle akten onne jĳh naan vulehks tsoevtsen bijjelen veedtsimh mĳisse idtjimh dan stoerre jaahkoem utnieh, men ussjedimh mijjieh meeh- timh tsoevtsen bijjelen vaedtsedh gosse læjhkan edtjimh dan baaktoe. Aavoe stoerre sjĳdti gosse naaken faahketji aktem daeverem vueptiesti mij jĳjhti såemies gierkiej gaskesne, jĳh mij såemiesmearan lij sædteste gaptjeme eevre tsoevtse- raedtesne. Daevere lij akte hijven gorredamme skråavva. Dah dabrahtallin miesiej njaelmesne dej biejjieh dah edtjin aaltojde buhtjedh olles miesieh mielhkiem jovkh. Radiokar- bonedateradimmieh vuesiehtin skråavva ij lij dan joekoen båeries. Dam sån åajaldamme jallh dasseme tsoevtsesne ikth 17-1800-låhkoen jĳh mænngan jĳengen sisnie gelmeme jĳh desnie orreme daan biejjien raajan. Læjhkan akte åajvoeh gaavnoe, mij aktem jeatjah histovrijasse vuesehte goh dam mijjieh bööremes damtebe tsoevtsine. Doh tjåervieh mah lin gååvnesovveme seamma dajvesne lin mahte 1000 jaepien båeries, jĳh vuesiehtieh bovtse lea dajvem guhkiem nuhtjeme.

LÅEMTIES BOVTSEN HISTOVRIJE

Dan åvteste dan hijven maam akt tsoevtsine tjåavhkodh, dle dĳhte stoerre nuepieh vadta bovtsen histovrijem dotkedh. Dan åvteste bovtse pråvhka dan jĳjnem tsoevtsine årrodh, dle aaj jĳjnĳh gĳĳh sov minngesne laahpa, goh bajhke, tjåervie, dueljie jĳh måarah mah daelie vihth jĳjhtieh gosse lopme jĳh jĳenge

DEN IMMATERIELLE KULTURARVEN

Gamle snøfonnnfunn gjøres mange steder i verden, men i samiske områder finnes det fortsatt en levende kultur som anvender fonnene i praktisk bruk, i tradisjonen og i språket. Dette gjør snøfonnene i disse områdene spesielt interessante for forskning. Den samiske kunnskapen bidrar til at vi kan forstå ulike funn som gjøres i og ved fonnene, men også til at vi kan reflektere omkring de immaterielle dimensjonene som følger med en intim og dyp kunnskap om det omkringliggende landskapet. Så selv om de fleste materielle funnene fortsatt ligger ute og venter på oss, har prosjektet fått store verdier gjennom kunnskapen som ulike samiske lokalsamfunn bidrar med, som for eksempel stedsnavn, historier og språkbruket knyttet til fonner. Andre eksempler er ulike teknikker for å styre reinflokken dit man vil ha den på fonna ved hjelp av blant annet røyk eller flate steinheller som ble lagt ut for å tiltrekke insekter.

Kunnskapen til fjellfolk og reindriftsutøvere om reinens bevegelser i fjellet og den tradisjonelle betydningen av snøfonnene betyr mye for hvordan vi skal undersøke fonnene og tolke de funnene vi gjør. Dessuten gir det oss et utgangspunkt for hva vi kan forvente å finne, og hva vi må være på utkikk etter når vi gjør undersøkelser. Hvilke typer snøfonner skal vi lete i? Enkelte fonner kan ha vært godt egnet for jakt, mens andre egnet seg bedre for melking. Noen har kanskje vært gode å lagre mat i, noe som iblant framgår av fonnenes samiske navn, mens andre kan ha vært viktige på avstand – for eksempel som landemerker eller med en mer symbolsk betydning. Enkelte fonner har også gamle historier og joiker knyttet til seg. En vesentlig del av prosjektet er å samle inn tradisjonskunnskap om den immaterielle kulturarven som er knyttet til snøfonner. Vi er derfor svært glade for samarbeidet vi har med de samiske lokalsamfunnene – og alle tips vi får fra andre.

TAKK TIL

Torbjørn Børgefjell, Albert Joma, Nils Joma, Betty Kappfjell, Lars Gjøran Kappfjell, Nils Johan Kappfjell, Per A. Lorentzen, Jonar Thomasson og Nils Arvid Vesterfjell for verdifull informasjon til nytte for prosjektet.

Forfatterne

Jørgen Rosvold er postdok på prosjektet *Jakten på tamreinen* ved Institutt for arkeologi og kulturhistorie ved NTNU Vitenskapsmuseet.

Martin Callanan er førsteamanuensis i arkeologi ved Institutt for historiske studier ved NTNU.

Erik Norberg er fil.dr. i arkeologi og ansatt som forskningsansvarlig ved Saemien Sijte.

sjalkoeh. Aerpieaamhte daehtie materijelleste lea annje hijvenlaakan stääresjamme, jñh mijjesse nuepie vadta ovnessie sliektelinjah dääriedidh bäästede tñjjesne. Byrkijisnie libie daan mearan beetsuvh bovtseste gaavneme mah vielie goh 2000 jaepien bääries. Doh bäärasommes gaavnoeh akten jeatjah sliektelinjese bovtisine vuesiehtie goh dñhte mij lea daan beajjetje læmties krievvieh dajvesne. Säämies aejkien dle amma akte målsome orreme bovtseslæktijste Byrkijisnie, seapan dan åvteste gedtie molsestallin læmties bovtsigujmie. Gosse jie-nebh gaavnoeh dorjesuvvieh bätijen aejkien dle gujht maeh-tebe aktem veelebe histovrijem soptsestidh evtiedimmien bijre læmtiesbäätsoste desnie jñh jeatjah bieline laanteste.

IMMATERIJELLE KULTUVREAERPIE

Gellene lehkesne veartenisnie mij akt bääries gäävnesävva tsoevtsine, men saemien dajvine dle annje daan biejjien akte jielie kultuvre mij daejtie tsoevtside nuhtjeh praktihkeles åtnosne, aerpievuekesne jñh gielesne. Dan åvteste daah tsoevtsh dan joekoen iedtjije sjidtie dotkemasse. Dñhte saemien daajroe viehkehte dovne doh ovnessie gaavnoeh guarkedh mah tsoevtsine jñh tsoevtsi lihke dorjesuvvieh, men aaj viehkehte dej immaterijelle biehkij bijre ussedalledh mah bätieh aktine lihkes jñh giengeles daajrojne eatnemen bijre mah leah tsoevtsi bijre. Jalhts doh jeanatjomes materijelle gaavnoeh annje leah ålkone gællan jñh mijjem vuertieminie, prosjekte lea stoerre aarvoeh åådtjeme dan daajroen tjñrrh mejtie ovnessie saemien voenges siebriedahkh vedtieh, vuesiehtimmien gaavhtan sijjienommh, histovrijh jñh gieleåtnoe tsoevtsi bijre. Vaerienalmetji jñh bäätsaemiej daajroe bovtsen vaanterdimmie bijre bijjene vaeresne, jñh maam ulmide tsoevtsh leah åtneme almetjidie leah aaj joekoen vihkeles guktie mijjeh darjobe gosse tsoevtside goerehtibie, jñh toelhkestibie dejtje gaavnojde mijjeh darjobe. Dñhte aaj mijjesse aktem vääromem vadta disse maam maeh-tebe veanhtadidh gaavnedh jñh man mietie mijjeh tjoerebe vuartasjidh gosse goerehtimmide darjobe. Magkerh tsoevtsine edtjebe ohtsedidh? Muvht tsoevtsh leah sjiehteles orreme vijremasse, mearan mubpieh buerebe sjiehtie buhtjiemasse. Muvhtine tsoevtsine lij hijven orreme beapmoeh vöörkedh, maam muvhten aejkien maeh-tebe vuejnedh tsoevtsen saemien nommeste, mearan mubpieh leah vihkielåbpoe orreme guhkelesmaajeste, goh vuesiehtimmien gaavhtan eatnememierhkh jallh vielie symbovlen gaavhtan. Muvhtide tsoevtside aaj bääries histovrijh jñh vuelieh. Akte vihkeles bielie prosjektete lea aaj aerpievuekien daajroem tjööngkedh dan immaterijelle kultuvrearpien bijre mah leah ektiedamme tsoevtside. Dan åvteste libie geerjene dan laavenjostoen åvteste maam utnebe dej saemien voenges siebriedahkigujmie jñh gaajhkh bievnesh mubpijste dan bijre.

GÆJHTOE

Torbjørn Børgefjell, Nils Joma, Lars Gjøran Kappfjell, Nils Johan Kappfjell, Betty Kappfjell, Per A. Lorentzen, Jonar Thomasson jñh Nils Arvid Vesterfjell vyörtogs bievniesi åvteste mah nåhtojne orreme prosjektete.

Boktips

HEIN B. BJERCK, HEIDI MJELVA BREIVIK, SILJE E. FRETHEIM,
ERNESTO L. PIANA, BIRGITTE SKAR, ANGÉLICA M. TIVOLI OG A.
FRANCISCO J. ZANGRANDO (RED.)

MARINE VENTURES. ARCHAEOLOGICAL PERSPECTIVES ON HUMAN-SEA RELATIONS

Menneskers tilknytning til kyst og hav er viktige aspekter i et evolusjonsperspektiv – i fortid så vel som i nåtid. Relasjoner mellom mennesker og marine miljøer omfatter alt fra sinking av skjell i strandsonen til utvikling og raffinering av teknologiske, sosiale og kognitive systemer for marin fangst. Rollen marine miljøer har spilt, er nå ansett som en primær faktor for å forstå sosial kompleksitet. Arkeologi, med sine data, metoder og empiriske studier av kulturell adferd, står i en særstilling når det gjelder å utforske menneskers tilpasning til havet – både lokalt og globalt, og langs geologiske, arkeologiske og etnografiske tidsakser.

Boka er en samling artikler, fra ulike deler av verden, som analyserer relasjoner mellom mennesker og hav innenfor ulike tidsmessige og romlige rammer. Temaer som belyses er: etablering og utvikling av marin fangst; teknologiske og logistiske implikasjoner ved det å forflytte seg til havs; sammenhenger mellom sosiale og kognitive systemer; bosetnings- og næringsmønstre blant marine jegere og sankere; landskapsarkeologi og paleogeografiske modeller som redskaper til å forstå betydningen av marine ressurser i menneskers livsverden. Denne boka vil være interessant for arkeologer og forskere fra tilstøtende fagområder.

Boka kan kjøpes på www.equinoxpub.com

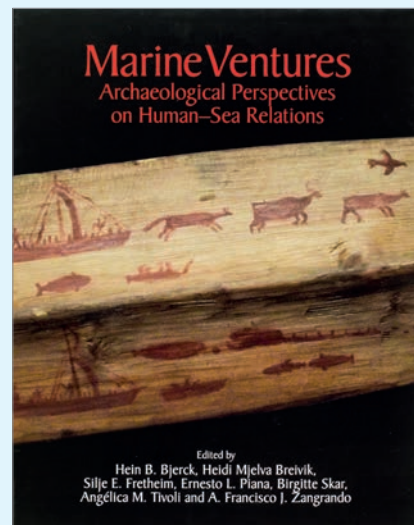
PER STOREMYR

NIDAROSDOMENS GRUNNFJELL. I STEINBRYTERNES FOTSPOR FRA DET GAMLE EGYPT TIL EUROPAS NORDLIGSTE KATEDRAL

Nidarosdomen hviler på et grunnfjell av steintradisjoner som ble etablert i Midtøsten og Det gamle Egypt. Det fortsatte med romerne for to tusen år siden. Deres middelalderske etterkommere tok med seg kunnskapen fra England til Norge. Slik ble det bygget en strålende katedral i Trondheim.

Boka er en kulturhistorisk reise i stein. Med Nidarosdomen i fokus går ferden fra eldgamle steinbrudd ved Nilens bredder, over Middelhavet og nordover. Men det stopper ikke der. Nidarosdomen gikk nesten i grus for fem hundre år siden. Siden reiste den seg som et symbol på det moderne Norge. Til gjenreisningen gikk det med tusenvis av tonn med stein fra hele landet. 110 steinbrudd ble testet, 70 kom i bruk. I denne boka får du vite hvorfor.

Boka kan kjøpes fra Nidarosdomens egen nettbutikk.



*Oktogonen – det åttekanta høgkoret i Nidarosdomen
– sett frå aust. Foto: Øystein Ekroll, NDR*



MÅL MED MEINING?

Er Nidaros-oktogonen direkte inspirert av Kristi Gravkyrkje i Jerusalem?

Historia om at kong Olav Haraldsson fall i slaget på Stiklestad 29. juli 1030, er godt kjend av alle. Det er også forteljinga om korleis han vart teken opp av grava og gjord til helgen 3. august 1031. Snorre fortel i Heimskringla ca. 1230 at kista eller skrinet med det mumifiserte liket hans stod over høgaltaret, og at altaret på hans tid stod på staden der Olav var gravlagd i 1030–31 – og der skal det stå den dag i dag. Etter reformasjonen vart skrinet knust og verdiane sende til det kongelege skattkammeret i København. Liket av St. Olav vart lagt i ei anonym grav under golvet ein stad, så alt er borte. Men bygningen omkring grava og skrinet er bevart, og har ei svært interessant historie.

AV ØYSTEIN EKROLL

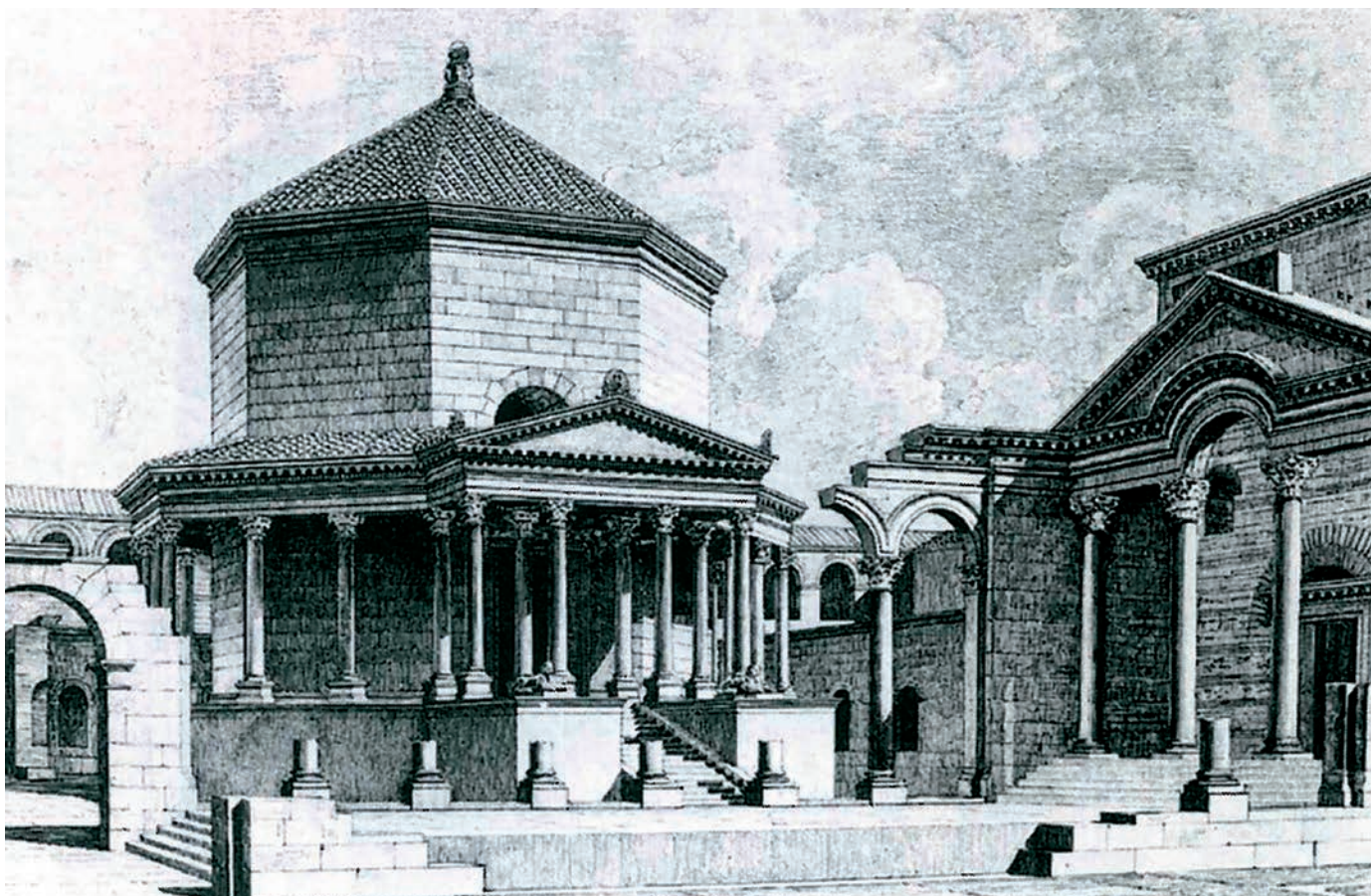
Grava til St. Olav vart verna om heilt frå byrjinga, ikkje minst på grunn av kjelda med lækjande vatn som sprang opp attmed grava. Ein svensk versesaga frå 1400-talet seier at det tidleg vart bygd eit lite kapell av tre over gravstaden til kongen. Eit halvt hundreår seinare bygde kong Olav Kyrre den første steinkyrkja på staden, med altaret over grava til St. Olav. Kyrkja var ferdig då Olav Kyrre døydde i 1093, og han vart gravlagd her.

Seksti år seinare vart Nidaros gjort til sete for ein eigen norsk erkebiskop, og ei storstilt utviding av Kristkyrkja tok til, med korsarmar og eit stort skip i anglo-normannisk stil. Dermed vart den gamle Kristkyrkja no den austre armen i ein stor, korsforma katedral med ei samla lengde på ca. 82 meter. Men koret i den gamle Kristkyrkja, der helgenskrinet stod, vart altfor trangt for dei mange pilegrimane som no kom til byen og skulle ha plass der. Samtidig auka også talet på prestar ved domkyrkja sterkt. Avslutninga av byggjearbeidet – og bokstavleg tala krona på verket – vart ein heilt ny bygningsdel som ikkje har sin like i Norden: det åttekanta høgkoret eller *oktogonen*.

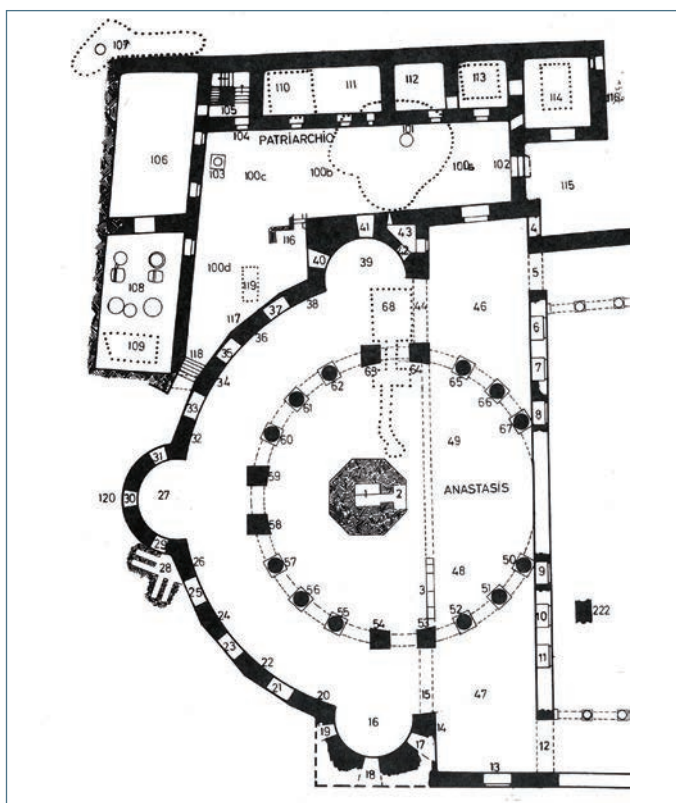
EI FORM MED MEINING

Kvifor vart det bygd ein åttekanta og ikkje ein rund, firkanta eller sekskanta bygning? Alle desse formene var like lette eller vanskelege å byggje som ein åttekant. Men valet av ein åttekant hadde alt omkring år 1200 ein nesten tusen år gammal tradisjon og var eit heilt bevisst val av dei geistlege ved erkesetet. Forma skal symbolisere at St. Olav ikkje berre var ein helgenkonge, men at han også var ein *martyr* – at han hadde gitt livet sitt for den kristne trua og var blitt eit *vitne* (gresk *μάρτυς*). I mellomalderen vart Olav alltid kalla *rex et martiris* – konge og martyr. Ein raud tråd i olavskulten, både i legender, mirakel, liturgi og kunst, er at Olav var *Kristus-lik*, at livet og døden hans spegla Kristi liding og død. Dette poenget er svært viktig for å forstå utviklinga av olavsdyrkinga.

Då keisar Konstantin den store gjorde kristendommen til ein lovleg religion i år 313, tok også bygginga av gudshus eller kyrkjer til (av gresk *kyriakos*, 'det som høyrer Herren til'). Over gravene til ein del viktige martyrar vart det reist ei eiga grav- eller minnekyrkje – eit *martyrion*. Desse kyrkjene var



Mausoleet til keisar Diokletian i Split i Kroatia, bygd ca. år 300, i dag katedralen i Split. Graving frå 1800-talet.

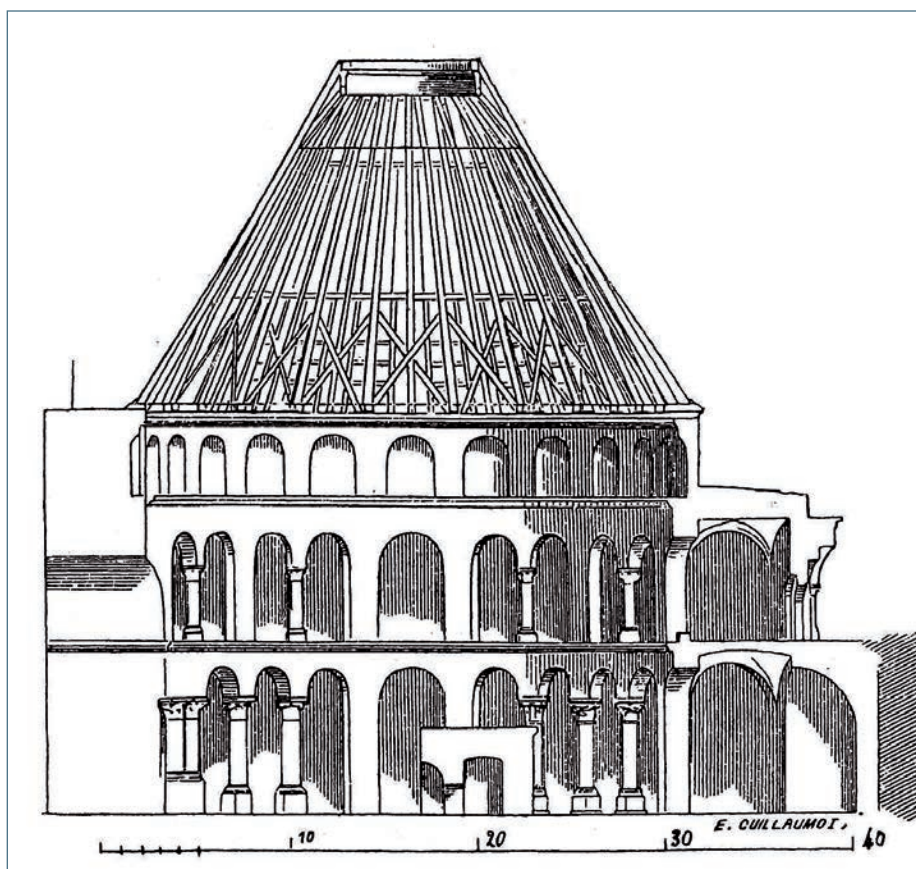


Kristi gravkyrkje i Jerusalem, rekonstruksjon av rotunden til keisar Konstantin (Anastasis) med den (truleg) åttekanta gravbygningen (Edicula) i midten. Etter Cordo 1981, Plate 3

som regel åttekanta eller runde, for inspirasjonen var mausolea (gravbygningane) til dei romerske keisarane, som også hadde denne forma. Eit godt bevart døme er mausoleet til keisar Diokletian i Split i Kroatia. Han døydde i år 312 og er mest kjend for at han forfølgde dei kristne. Paradoksalt nok vart mausoleet hans seinare gjort om til ei kristen kyrkje og er enno i dag domkyrkje i Split.

Etterfølgjaren Konstantin bygde derimot ei rekkje store kyrkjer for dei kristne. Den mest kjende vart bygd over Kristi gravkammer, som Helena, mor til Konstantin, klarte å finne djupt under fyllmassar som hadde hamna oppå. I ei grotte ved sidan av fann Helena også korset som Jesus var korsfesta på. Konstantin bygde eit stort kompleks av bygningar på staden, som omfatta både Golgata og Kristi grav.

Grava var opphavleg eit lite kammer hogd ut i det faste berget, men Konstantin lét heile berget hogge bort, slik at berre ein klump fast fjell med gravkammeret stod att på ei flate. Med dette som midtpunkt bygde han ein gigantisk rotunde med ei indre søylerekkje som bar eit høgt tak, kanskje med ein kuppel. Bergklumpen med Jesu gravkammer vart kledd i marmor og hadde etter alt å dømme form som ein åttekanta, liten bygning med kjegleforma tak inne i den veldige rotunden. Seinare brannar og ombyggingar har endra grava mykje, men kjernen stammar enno frå 300-talet.



Rotunden i Jerusalem etter ombygginga midt på 1100-talet, med omgang, galleri og det kjegleforma taket. Etter Krüger 2000

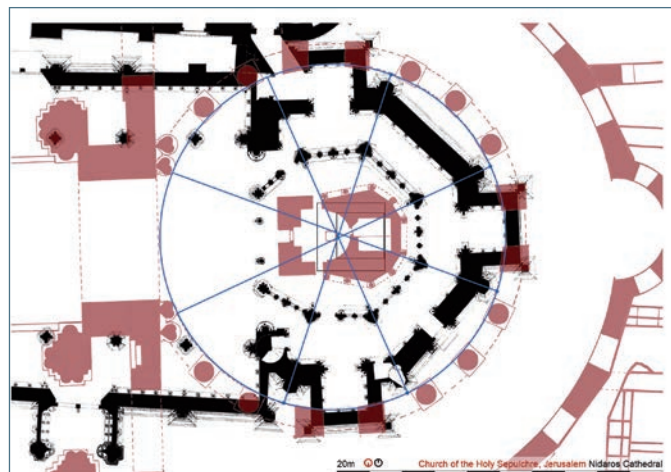
Kristi grav (*Santo Sepulchro* / *Holy Sepulcher*) og viser heilt tydeleg kva som var inspirasjonen. I Norden er det ei heil gruppe med rundkyrkjer, og særleg er rundkyrkjene på Bornholm godt kjende. Dei fleste har eit heva midt-rom med ein omgang rundt og er svært særmerkte med dei spisse, kjegleforma taka over midtrommet. Men den største av alle rundkyrkjene i Norden vart bygd i Tønsberg og vigsla til St. Olav, og ruinen ligg enno bevart midt i byen.

Det er også eit direkte band mellom St. Olav og Det heilage landet. Det eldste kjende bildet av Olav vart måla på ei søyle i Fødselskyrkja i Betlehem omkring 1150–60. Ved føtene hans kneiler ei kvinne som truleg har betalt for kunstverket. Kanskje var det Kristin, dotter til Sigurd Jorsalfar og gift med Erling Skakke? Ingen kjelder fortel at ho var med ektemannen på korstoget, men det er slett ikkje utenkjeleg. Eit anna samband finn vi i eit kapell i tverrskipet i Nidarosdomen. Det er vigsla til både St. Olav og St. Stefan *protomartyrus*. Liksom Stefan var den første kristne martyren og vart steina i

Frå tida til Konstantin er det også bevart fleire åttekanta dåpsbygningar eller baptisteri. Dette kan verke merkeleg, men i den kristne dåpen dør det gamle mennesket og blir født på ny i Kristus. Gravsymbolikken er derfor heilt logisk i kristen teologi. Talet åtte har også ei rolle i kristen symbolikk – til dømes var det åtte menneske som overlevde syndfloda, og Jesus stod opp av grava åtte dagar etter inntoget i Jerusalem. Ein oktagon kan dermed symbolisere atterføding og evig liv.

Gjennom det første korstoget erobra dei vesteuropeiske korsfararane Jerusalem i 1099 og heldt byen til 1187. Både pilegrimar og fleire korsfararar strøymde til, og mange frå Vesten kom i direkte kontakt med dei mest heilage kristne stadene. Det norske korstoget leia av kong Sigurd Jorsalfar i åra 1108–11 er godt kjent, og det same er krigstoget til Erling Skakke i 1153–55. Men i tillegg var det utan tvil mange andre som vi ikkje kjenner til i dag, både grupper og enkeltpersonar. I løpet av nokre tiår vart det samla mykje førstehandskunnskap her i landet om Jerusalem og tilhøva der. Korsfararane tok fatt på ei stor restaurering av Gravkyrkja. Dette arbeidet vart avslutta i 1149, og det ferdige resultatet vart eit heilt spesielt byggverk som står nesten uendra i dag. Rotunden fekk no eit høgt, kjegleforma tak.

I løpet av 1100-talet vart det bygd ei lang rekkje kyrkjer med sentralplan rundt om i Europa. Nokre er runde, andre åttekanta eller med andre former. Nokre er også vigde til



Samanstilling av grunnplanane for Gravkyrkja (raudt) og oktagonen (svart). Grafikk: Samuel Feragen

Jerusalem i år 36, var Olav den første norske martyren tusen år seinare. Olav vart *translatert*, altså teken opp av grava og utropt til helgen. Dette skjedde 3. august, som er festdagen for oppdaginga av relikviane etter Stefan. Sambandet mellom dei to martyrane vart dermed klart og tydeleg.

Eit anna band, som ikkje tidlegare er lagt vekt på, er rolla til *augustinarane*. Denne klosterordenen spreidde seg sterkt i Europa på 1100-talet. Fem augustinarkloster og to klos-



Oppmåling av det himmelske Jerusalem. Kalkmaleri frå 1100-talet i Schwarzhof i Tyskland. Foto: Nemoleon/Flickr (www.flickr.com/photos/nemoleon/711860860/)

ter av sidegreina *premonstratensarane* vart grunnlagde her i landet. I Nidaros grunnla erkebiskop Eystein, som sjølv var augustinar, ca. 1160–70 Helgeseter kloster – det heilage setet. I dag er namnet forvansa til «Elgeseter». Interessant nok var det på 1100-talet knytt augustinarkloster til alle dei viktigaste pilegrimsmåla i Det heilage landet, mellom dei Gravkyrkja, Fødselskyrkja i Betlehem og Himmelfartskyrkja på Oljeberget.

«Navet» i dette nettverket var St. Victor-klosteret i Paris, der både Eystein og dei to næraste etterføljarane hans var utdanna. Klosteret var eit viktig lærdomssete, og særleg var tenkinga om Jerusalem-symbolikken høgt utvikla der. Impulsar frå Norden og Jerusalem møttest i St. Victor, og det er truleg at ein del augustinarar flytta over lange avstandar. Med så mange ordenskløster i Palestina måtte det vere ein viss turnus og påfyll av nye medlemmer frå Europa. Det var lite lokal rekruttering, for dei fleste kristne i og omkring Jerusalem høyrde til lokale, ortodokse kyrkjer.

OKTOGONEN OG GRAVKYRKJA

Har oktagonen i Nidaros eit direkte samband med Gravkyrkja i Jerusalem? Samanliknar vi grunnplanen, ser vi at den første er åttekanta og den andre sirkelforma. Men i mellomalderen skilde ein ikkje mellom slike former: alle sentralbygningar, åttekanta eller runde, vart kalla *rotunda* på latin. Det er andre like trekk: Begge har eit midtrom, der Kristi grav og grava til Olav låg. Midtrommet er omgitt av ei søylerad, og mellom denne og ytterveggen er ein gang eller eit *ambulatorium*, der pilegrimar kunne gå utan å forstyrre liturgien i midtrommet. Begge har også tre små utstikkande kapell, halvrunde i Jerusalem og firkanta i Nidaros.

Dersom vi ser på snitt gjennom begge kyrkjene, blir parallellane fleire. Begge har eit høgt midtrom med kjegleforma tak og eit galleri over omgangen. Men det verkeleg interessante kjem fram når vi legg grunnplanane i same målestokk over kvarandre!

Den utvendige diameteren på sjølve oktogonen, målt på bakkeplan, er nøyaktig den same som den indre diameteren på søylerekkja omkring Kristi grav. Den utvendige diameteren på kapellhjørna, også målt på bakkeplan, er den same som den ytre diameteren på denne søylerekkja. Denne ytre diameteren er på 80 romerske fot á 29,5 cm, og den indre diameteren er 70 romerske fot. Ved utstikkinga av grunnplanen for oktogonen var det på bakkenivået at det første målet måtte merkjast av, og det er derfor sjølvsagt at det er her vi skal leite etter parallellar.

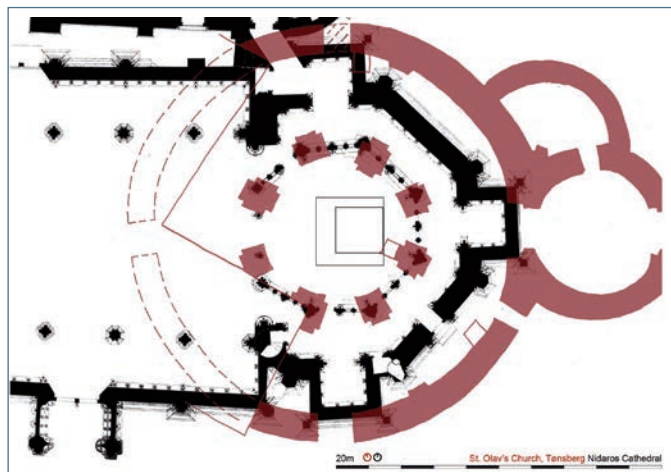
Men ikkje mindre interessant er det at plasseringa av Kristi grav fell saman med gravstaden til Olav under høgaltaret (og med Olavsskrinet som stod over altaret). Ingen av dei ligg midt i sentrum av bygningen, som ein kanskje skulle vente, men litt utanfor. Midtpunktet i Jerusalem er eit lite altar utanfor inngangen til grava – Engelaltaret – der engelen skal ha vist seg for kvinnene som kom for å besøke grava. I Nidaros var det presten som stod framfor altaret, som utgjorde midtpunktet i oktogonen. Samanfallet mellom dei to gravene er eit sterkt vitnemål om korleis ein her i Nidaros prøvde å gjere Olav så Kristus-lik som mogleg.

KOPI ELLER ORIGINAL?

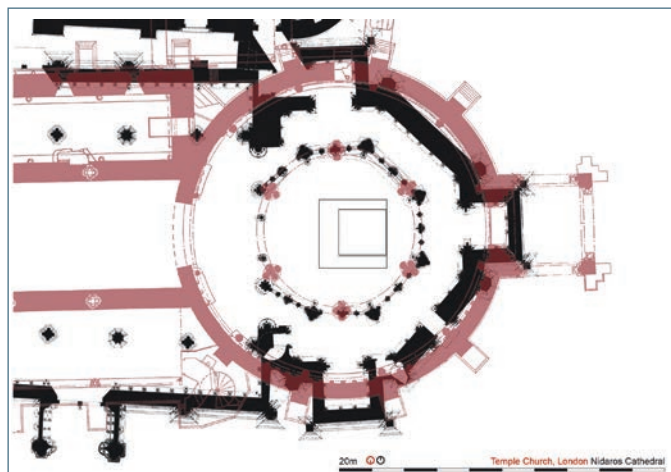
Er oktogonen ein bevisst kopi av Gravkyrkja? Då må vi først avklare kva definisjonen på ein kopi var og er. I vår tid er ein kopi noko som er så likt originalen at vi knapt kan sjå skilnaden, om i det heile. Men i mellomalderen var definisjonen ein heilt annan. Richard Krautheimer undersøkte dette i ein kjend artikkel frå 1942, og han brukte mellom anna etterlikningar av Kristi gravkyrkje som døme. Han fann ei stor gruppe kyrkjer som i samtida vart omtalte som kopiar av denne kyrkja, men som for eit moderne menneske ikkje likna i det heile. Men forklaringa var at desse «kopiane» hadde eitt eller fleire *like trekk* med Gravkyrkja. Det kunne vere eit lengdemål, ei spesiell form eller eit likt ornament. Det var nok til at samtida rekna det som ein kopi. I tillegg til den ytre forma ser vi at vi finn att to viktige mål frå Gravkyrkja i oktogonen. Og kvifor nettopp desse to måla?

Svaret er ganske enkelt: Det var omtrent dei einaste måla det gjekk an å ta i Jerusalem på 1100-talet. Ved ombygginga av Gravkyrkja vart omgangen delt opp i mange rom, slik at midtrommet omkring grava var det einaste opne rommet. Tverrmålet på dette kunne skrittast opp, målast med ein målestav eller kanskje med eit reip eller ei tynn lekkje. Eller var desse to måla godt kjende mellom dei lærde augustinarane?

Det er også logisk at det var på golvnivået ein kunne ta måla. Det var ingen måtar å måle høgda av rommet eller den utvendige breidda på. Gravkyrkja låg på 1100-talet – og ligg enno – midt inne i ein labyrint av bygningar, og berre det indre kan målast. Korleis vart ein bygning målt opp i mellomalderen? Svaret er at det vart brukt nettopp skrittmåling, målestav og tau/snor. I ein fransk roman som vart omsett til norsk på 1200-talet, *Flores og Blankiflor*, klarer Flores å kome heilt inntil tårnet der Blankiflor sit fanga, ved å innbille vakt-



Samanstilling av grunnplanane for oktogonen i Nidaros (svart) og Olavskyrkja i Tønsberg (raudt). Grafikk: Samuel Feragen



Samanstilling av grunnplanane for oktogonen i Nidaros og Temple Church i London. Grafikk: Samuel Feragen

mannen at han er byggmeister og skal skritte opp lengda og breidda på tårnet for å kunne bygge eit liknande tårn.

Eit kjent veggmåleri i Schwarzhof i Tyskland viser profeten Ezekiel sitt syn av det himmelske Jerusalem (Esek 40,3–5), der ein mann måler opp byen med eit linreip og ei målestong på seks alen. Nettopp dei visjonane Ezekiel hadde om Jerusalem vart flittig studerte i St. Victor-klosteret på 1100-talet. I Johannes' openberring (11,1) får Johannes «ei målestong som likna ein stav, og det vart sagt til [han]: 'Reis deg og mål Guds tempel og altaret [...]»'. Teknikken var ikkje meir utvikla på 1100-talet enn i bibelsk tid.

ANDRE KYRKJER MED SAME MÅL?

Men var bruken av måla frå Jerusalem berre avgrensa til oktogonen i Nidaros, som var det største prestisjebygget i samtida her i landet? Eller kan vi finne bruk av desse måla også andre stader? Vi kjenner berre éi kyrkje til her i landet med sentralgrunnplan, St. Olavs-kyrkja i Tønsberg, som vart



Det indre av skipet i Temple Church i London. Foto: Øystein Ekroll, NDR

reist i andre halvdel av 1100-talet. Dateringa og tilknytninga til St. Olav gjer ei samanlikning ekstra interessant. Til kyrkja var det knytt eit kloster av premonstratensarkannikar, ei grein av augustinarordenen. Dei og kyrkja er omtalte i 1192, då ei gruppe danske korsfararar besøkte byen.

Ved å interpolere grunnplanane ser vi at den største ytre diameteren på oktogonen, målt ved hjørna på kapella, og den ytre diameteren på St. Olavskyrkja i Tønsberg er akkurat like store. Hjørna på omgangsveggen passar heilt med dei innvendige pilastrane for kvelva over omgangen i Olavskyrkja. Denne kyrkja er truleg litt eldre enn oktogonen, men sambandet med St. Olav er svært interessant. Ingen veit i dag kven som bygde Olavskyrkja, som då låg utanfor den vesle byen, eller kva som var bakgrunnen for bygginga av denne store kyrkja. Erling Skakke er lansert som byggherre – men på svakt grunnlag. Kyrkja var gravstad for fleire kongelege, og dette viser at ho hadde høg status. Slik kyrkja er rekonstruert, hadde ho eit

høgt kjegleforma tak som liknar sterkt på både Gravkyrkja og oktogonen.

Forsvaret av Jerusalem låg delvis i hendene på tempelherane, ein munkerriddarorden som vart stifta for å forsvare pilegrimane. Dei heldt til på Tempelhøgda i Jerusalem, som gav dei namnet. Tempelherane fekk raskt stor makt og grunnla ordenshus med kyrkjer i mange land i Vest-Europa. I London reiste dei Temple Church, der det runde skipet enno står. Kyrkja vart vigsla i 1185 eller kanskje alt i 1163. Den ytre diameteren på skipet til Temple Church er nesten heilt samanfallande med omgangsveggen i oktogonen, og det same er den indre søylerekkja. Denne kyrkja hadde også eit høgt, kjegleforma tak.

AVSLUTNING

Samanlikningar med andre kyrkjer frå 1100-talet med sentralgrunnplan viser at kunnskapen om viktige mål frå Jerusalem var kjend også andre stader og hos andre sosiale grupper. Den store forskjellen er likevel at det berre er oktogonen og Gravkyrkja som har ei grav i midten og var pilegrimsmål. Dei andre kyrkjene hadde like former, men der er rotunden eller åttekanten berre ein samlingsstad for dei truande, utan ein spesiell liturgisk funksjon. Oktogonen er dermed det mest særmerkte dømet på korleis ein kulturimpuls vart direkte overført frå Jerusalem til Nord-Europa. Oktogonen er det arkitektoniske motstykket til framhevinga av Olav som Kristus-lik, slik vi ser det i kunst, musikk og liturgi.

Takk til Eirik Steenhoff for opplysingar om St. Stefan.

Forfattaren

Øystein Ekroll er ph.d. og forskar ved Nidaros Domkirkes Restaureringsarbeider.

Lesetips

Cordo, Virgilio C. 1981. *Il Santo Sepolcro di Gerusalemme I–III*. Studium Biblicum Franciscanum: Jerusalem.

Ekroll, Øystein 2015. *The Octagonal Shrine Chapel of St Olav at Nidaros Cathedral*. Ph.d.-avhandling. Trondheim: NTNU.

Krüger, Jürgen 2000. *Die Grabeskirche zu Jerusalem*. Regensburg: Schnell und Steiner Verlag.

Pringle, Denis 2007. *The Crusader Churches of the Kingdom of Jerusalem III*. Cambridge: Cambridge UP.



Skrin funnet på Folkebibliotekstomten i 1975. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Skrin fra tusentallets Trondheim

– import fra vest?

I 1975 ble det funnet et forseggjort, dekorert lokk til et skrin på Folkebibliotekstomten i Trondheim. Nyere forskning tyder på at skrinet har vært importert fra De britiske øyer, hvor mange tilsvarende funn er gjort i byene Dublin og York. Akkurat disse byene var dominert av skandinavisk bosetning i vikingtiden, og kan ha hatt nære bånd til Skandinavia.

AV SÆBJØRG W. NORDEIDE

Trondheim er en av våre aller eldste byer, og ble en stor by allerede i sein vikingtid. Dermed ble den en viktig arena for kommunikasjon mellom Norge og andre land, og den har trolig overtatt en del av rollen til den eneste eldre vikingtidsbyen, Kaupang, ved Oslofjorden. Trondheims rolle var likevel annerledes, siden den vokste fram i brytningstiden med etablering av monarki og kristen religion. Etableringen av den internasjonale kirkeorganisasjonen bidro særlig til at byen ble trukket inn i et europeisk nettverk som det ikke var samme grunnlag for i eldre vikingtid.

På 1970- og 1990-tallet ble det gjennomført store og verdifulle arkeologiske undersøkelser i Trondheim som gjør at vi også vet mye om byens første tid, men langt fra alt. Det dukker stadig opp ny kunnskap fra det rike materialet. Denne artik-

kelen skal handle nettopp om det: ny kunnskap om gammelt funn fra utgravningene på Folkebibliotekstomten.

ET FORUNDERLIG LOKK

Funnet ble gjort på en tomt langsmed Trondheims eldste gateløp, trolig med navnet Kaupmannastrete i middelalderen, som var forløperen til Krambugata. Analyser av funnmaterialet har vist at det pågikk både håndverk og handel langs denne gaten helt tilbake til 1000-tallet. Her fant arkeologene et usedvanlig vakkert og forseggjort lokk som har tilhørt et skrin på omtrent 35 x 10 cm. Lokket består av tre av ukjent treslag, og dekoren er påført på bein som er montert på treverket i et sirlig mønster. Det har hengsler i kobberlegering.



Detalj av skrinet med runeinnskrift. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

Nesten hele lokket var faktisk dekket av lameller av bein som var festet til underlaget av tre med små nagler: Det var langsgående lameller langs langsiden, og tverrgående lameller mellom disse. Festehull i tomrommene viser at lokket opprinnelig har vært totalt dekket av bein. De fleste beinlamellene er dekorert. Dekoren består i hovedsak av en kombinasjon av prikker og doble ringer, i to eller tre rekker. Det er også én lamell som er dekorert med enkle, diagonale linjer som danner et rutemønster. Dette mønsteret kan ganske enkelt være risset med kniv.

Det er særlig mange myntfunn fra de lagene som lokket stammer fra, og disse myntene er preget i tiden 1047–1095. Dette angir en sannsynlig datering av funnet, altså omfattet av kong Harald Hardrådes og kong Olav Kyrres regeringsperioder. Begge disse kongene var aktive: Olav Kyrre har blant annet fått æren for å ha grunnlagt Bergen i 1070, og begge hadde internasjonale relasjoner i vest. Dette ble imidlertid kong Haralds bane: Han døde i slaget ved Stamford Bridge. Lokket stammer altså fra en dynamisk tid, i brytningen mellom vikingtid og middelalder. Men hva mer kan vi si om dette?

RUNEINNSKRIFT

På én av de udekorerte lamellene er det en runeinnskrift med teksten [...]æzur. Jan Ragnar Hagland mener at de manglende bokstavene er tr, altså [tr]æzur. Det er flere tolkningsmuligheter, men avhengig av hvordan innskriften transkriberes, kan dette være et lånord som betyr skatt, smykkeskrin, skattkammer eller samling av gull- eller sølvstykker, verdigjenstander som er lagt til side, gjemt e.l. En annen tolkning i norrønt er skrin til å gjemme prydsaker i. Alle disse beskrivelsene kan passe godt på den gjenstanden innskriften er funnet på.

Særlig én av tolkningene er svært interessant i forbindelse med en diskusjon om datidens aktiviteter i dette området. Ekstremt mange mynter, en mispreget mynt fra Harald Hardråde og en innskrift med «VLF CAMPI» på en mynt fra tiden 1065–80 – kombinert med spor etter metallhåndverk – kan tyde på at det har vært preget mynt her, og at denne aktiviteten kan knyttes til «Ulf på Nidarnes» som, ifølge Kolbjørn Skaare, preget mynt under Harald Hardråde. Jeg har selv pekt på muligheten for at dette kan ha foregått nettopp på den tomten

som skrinet er funnet på, nemlig delfelt FL. Kanskje skrinet har rommet mynt, og altså «samling av gull eller sølvstykker»?

INTERNASJONALE PARALLELLER

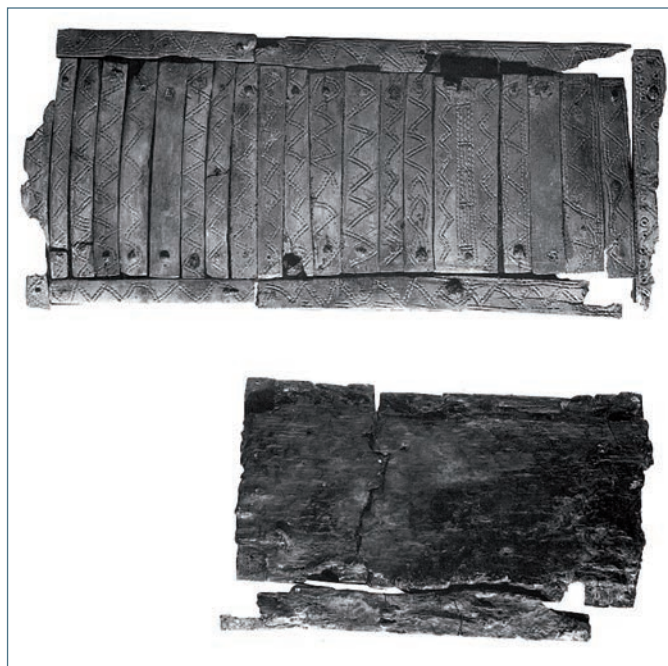
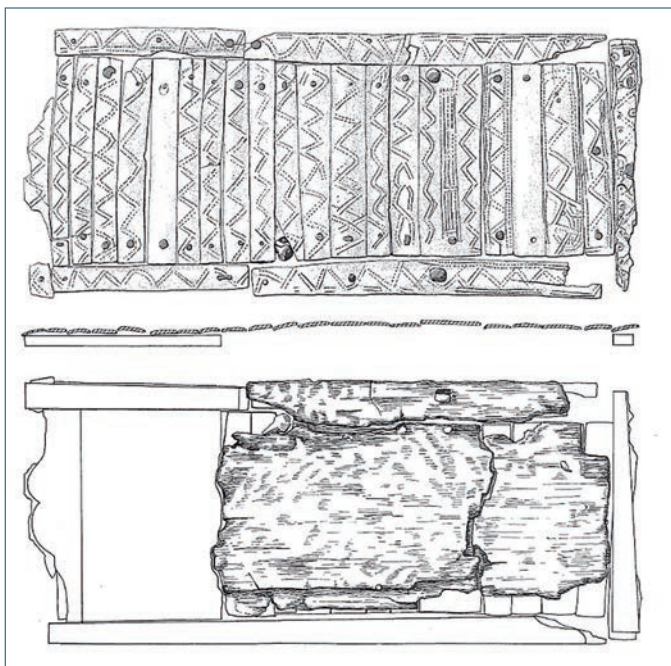
Teorien om funksjon som myntskrin er usikker, men sannsynligheten for at det har vært et verdifullt skrin som har rommet verdisaker, er stor. Og nå kan det vise seg at det har vært importert fra De britiske øyer. Adam Parsons har nemlig gjort meg oppmerksom på at det er

gjort en rekke lignende funn både i York og i Dublin, og disse er i hovedsak fra samme tidsrom. Funnene i Dublin er ennå ikke publisert, men fra York finnes det flere funn vi kan sammenligne Trondheims-funnet med. Tilsvarende lokk fra Coppergate i York består av eik i bunnen, som er beslått med bein- eller gevirdeler. Som oftest er det brukt ribbein som gjerne er delt enkelt i to, ved å splitte dem med en kniv. Ulike lameller er så dekorert med sikksakk-linjer eller kombinasjoner av prikker og ringer m.m. Noen av disse er datert til de sentrale tiårene av 1000-tallet. Dette stemmer godt overens med funnet fra Trondheim. Det er også funnet lameller i avfall fra 1100–1300-tallet. Lignende funn er også gjort i andre deler av York, med omtrent samme datering, og disse er også dekorert med kombinasjon av prikker og sirkler – som vårt eksempel fra Trondheim. Noen slike funn hadde også perforeringer i dekoren, og et tynt dekke av metall under, som var synlig gjennom hullene. Det underliggende metallet har vært identifisert som både bronse og sølv.

Beinmonterte skrin er faktisk velkjent fra en lang periode i England, fra romertid – de første 400 år av vår tidsregning – til 1000-/1100-tallet. Mange løse lameller av gevir er også funnet i katedralen York Minster. Lignende funn er også gjort på kontinentet, hvor flere komplette skrin er funnet i skattkammer i katedraler, gjerne med kristne motiver i dekoren. For eksempel er det et relikvieskrin fra 700-tallet fra Sør-Italia, med kristne figurer og lameller av hvalrosstann, der lamellene er gravert med flettverk og sirkeldecor. Det finnes et tilsvarende fra Schleswig i Tyskland fra andre halvdel av 900-tallet, og fra Oldenburg – også i Tyskland – fra medio 1000-/1100-tall. Et relikvieskrin som er mer parallelt til vårt skrin fra Trondheim med hensyn til dekor, er fra Kr. Gniezno i Polen, datert til andre halvdel av 900-tallet / første halvdel av 1000-tallet.

TROLIG FRA DE BRITISKE ØYER

Kristne dekorelementer er ikke påvist i England, og skrinene der er regnet for å ha vært kun for profane formål. De er på flere måter nærmere parallell til Trondheims-skrinet, og vårt skrin må antas å stamme herfra eller fra Irland. Både Dublin og York kan ha vært sannsynlige produksjonsplasser. Begge



Beinmontert skrin fra York, datert til midten av 1000-tallet (MacGregor et al., s. 1954–1959). © York Archaeological Trust for Excavation and Research

disse byene har solide røtter i skandinavisk bosetning i vikingtid, og det er antatt at de fleste – hvis ikke alle – funnene fra York stammer fra seine anglo-skandinaviske bosetninger. Sannsynligvis har det fortsatt vært innbyggere i Dublin og York med nære forbindelser til Norge på 1000-tallet, og det var ingen byer i Norge som kunne måle seg med Trondheim i størrelse og betydning på den tiden. Seinere i middelalderen kan kommunikasjonen ha gått via storbyer som Bergen og videre derfra til Trondheim, men på den tiden vi snakker om her, er dette mindre sannsynlig.

Det er altså ikke så rart om gjenstander fra York og Dublin skulle finne veien til Trondheim. Vi vet at importen fra England startet allerede tidlig på 1000-tallet, og i perioden 1000–1250 utgjorde for eksempel engelsk keramikk 22 % av all keramikk i byen. De første norske myntene var også laget med et preg som fulgte engelske forbilder temmelig tett. Skrinet kan ha kommet til Trondheim sammen med andre varer eller som gave. Men om det har kommet hit med trøndere som har reist tur-retur over Nordsjøen, eller om det er personer som har reist andre veien, vet vi ikke. Det som er rimelig sikkert, er at skrinet har reist fra De britiske øyer til Trondheim, noe som er nok et bevis på at det har vært kontakt mellom disse områdene.

TAKK

Jeg vil takke Adam Parsons for å ha gjort meg oppmerksom på de britiske funnene, og for å ha sendt meg litteratur og foto som underlag for denne artikkelen.

Forfatteren

Sæbjørg Walaker Nordeide er professor i arkeologi ved Universitetet i Bergen.

Lesetips

Christophersen, Axel og Nordeide, Sæbjørg Walaker 1994. *Kaupangen ved Nidelva*. 2 vols. Vol. 7, *Riksantikvarens Skrifter*. Trondheim: Riksantikvaren.

Hagland, Jan Ragnar. *Runer frå utgravingane i Trondheim bygrunn 1971–94*. Lastet ned desember 2016. www.hf.ntnu.no/nor/Publik/RUNER/RUNER.doc

Nordeide, Sæbjørg Walaker 1989. «De beste bønder i kjøpstæden ...» Vol. 20, *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten*. Trondheim: Riksantikvaren.

Skaare, Kolbjørn 1989. *Mynt*. Vol. 22, *Fortiden i Trondheim bygrunn: Folkebibliotekstomten. Meddelalser*. Trondheim: Riksantikvaren.

Et seletøybeslag som norske vikinger stjal med seg fra De britiske øyer, endte opp som draktsmykket til en kvinne fra Trøndelag. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet



Et langreist smykke

En trøndersk vikingkvinne døde en gang på 800-tallet, og ble begravd på tradisjonelt vis – jordlagt med gravgaver. Med seg fikk hun et statussymbol: et vakkert bronsesmykke som hun hadde båret til den norrøne kvinnedrakten. 1200 år etter hennes død ble smykket funnet ved en tilfeldighet i pløvejorda på Agdenes gård.

AV AINA HEEN PETTERSEN

Dekorasjonen tyder på at smykket er laget i et keltisk verksted, sannsynligvis i Irland, på 700- eller 800-tallet. Det er godt bevart, og viser en fuglefigur med fisk- eller delfinfigurer på begge «vingene». Opprinnelig har det vært et beslag på seletøyet til en hest, men hull nederst på smykket og rustrester etter en nål på baksiden viser at det sannsynligvis ble gjort om til en spenne. Slike spenner kan ha hatt ulike funksjoner, avhengig av størrelse. De mindre beslagene, deriblant stykket fra Agdenes, kan ha vært brukt på et innerplagg eller en serk. De største og tyng-

ste beslagene har imidlertid vært bedre egnet på tykkere og mer robust stoff, som for eksempel en kappe eller et annet ytterplagg.

Slike beslag var populære blant de norske vikingene som deltok på de første plyndringsferdene til De britiske øyer, helt på begynnelsen av vikingtiden. Fra Trøndelag kjenner vi i dag til 29 beslagstykker, og nesten samtlige er funnet i kvinnegraver. Beslagene var opprinnelig festet til seletøy, som i dette tilfellet, eller til kirkelig utstyr som bøker, bispestaver



Rett fra jorda. Her ser vi tydelig at tidens tann har tæret på gjenstanden. Men dette smykket var i god nok stand til at konservatorene greide å hente frem store deler av den originale overflaten, slik vi ser på forrige bilde. Foto: Åge Hojem, NTNU Vitenskapsmuseet

eller alterdekorasjoner. Antagelig har en husfrue i Trøndelag fått beslaget i gave fra et familiemedlem som var med på plyndringstokt eller handelsreise til Irland eller Storbritannia. Da hun døde, ble dette smykket sannsynligvis en av gravgavene hennes. Smykket har ligget under jorden helt til det tilfeldigvis ble funnet i 2016.

Beslaget fra Agdenes ble funnet med metalledetektor, og ikke under en utgraving. Smykket lå ikke i den opprinnelige graven, noe som tyder på at den har blitt forstyrret – for eksempel under pløying eller annen jordbruksaktivitet. Vikingkvinnene som eide disse smykkene, fikk gjerne med seg gjenstander som skålspenner, noen perler, kniv og spinnehjul i graven, i tillegg til beslagsmykkene.

SYNLIGE STATUSSYMBOLER

Deltakelse på de tidlige vikingferdene ga status og prestisje for dem som var med, men også for familiene deres. Mennene som returnerte fra de farefulle ferdene med livet i behold, ga beslagene som de hadde stjålet med seg, i gave til kvinnelige familiemedlemmer som ventet på dem hjemme. Beslagene ble da gjort om til draktsmykker og båret på den norrøne kvinnedrakten som spenner, anheng eller beltebeslag.

Dermed kunne alle tydelig se at disse kvinnene var i familie med noen som hadde deltatt på vellykkede langferder. Det er spor etter gull på overflaten, så hele smykket har opprinnelig vært gullbelagt. Dermed har det sett enda mer verdifullt

ut enn det egentlig var. I tillegg var hvert smykke unikt, og kvinnene risikerte derfor ikke at nabokona dukket opp med det samme smykket.

De fleste av disse bronsesmykkene er funnet i kvinnegraver som ellers har relativt få gravfunn. Det tyder på at mange av dem som deltok på langferdene, ikke kom fra det aller øverste sosiale sjiktet. De var heller nyrike bønder og fiskere som fikk muligheten til å klatre på rangstigen ved å delta på vestlige vikingtokt.

STRATEGISK BELIGGENHET

Agdenes ligger strategisk plassert helt ytterst i Trondheimsfjorden, der fjorden møter Trondheimsleia. Stedet nevnes flere ganger i de norrøne kongesagaene, blant annet som et samlingssted hvor båter med hærmenn møttes før ferden gikk videre. Restene av kong Øysteins havn, som ble anlagt for militære og forsvarsmessige formål tidlig på 1100-tallet, ligger like ved Agdenes gård, der bronsesmykket ble funnet. Dette bekrefter stedets strategiske beliggenhet. Det kan tenkes at området har vært et naturlig samlings- og stoppested for skip fra Trondheimsfjorden som skulle videre vestover til De britiske øyer. Fra Trøndelag fulgte skipene sannsynligvis kystleia et godt stykke sørover før de krysset det åpne havet over Nordsjøen. Fra Sørvestlandet kunne de i godt vær og med riktig vindretning nå østkysten av England eller Skottland på bare et par dager.

KONTAKT MED DE BRITISKE ØYER



Dette smykket, funnet på Eide Indre, Norddal i Møre og Romsdal, har opprinnelig vært et seletøysbeslag. Her er nålen på baksiden fremdeles bevart og viser tydelig hvordan omarbeidingen har blitt gjort. Foto: British Museum, London

Nesten alle beslagstykkene som er oppdaget i Norge, kan dateres til første halvdel av 800-tallet, da vikingene begynte å reise over til De britiske øyer. Slike funn er derfor en fin påminnelse om at Midt-Norge var involvert i den tidlige kontakten vestover. Ofte har disse gjenstandene blitt oppdaget ved tilfeldigheter, men heldigvis er mange av dem blitt innlevert til museene. Det er nok bare et tidsspørsmål før det dukker opp flere slike funn som kan være med å belyse denne spennende delen av Midt-Norges vikingtidshistorie.

Retur:
Museumsforlaget, Kjøpmannsgata 23
7013 Trondheim

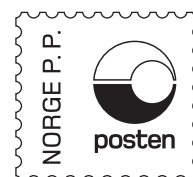


Foto: Trond Sverre Skevik, NTNU

TRÅANTE 2017: **HVEM EIER HISTORIEN?**

Nye arkeologiske funn og nye forskningsmetoder viser samisk tilstedeværelse i Sør-Norge langt tidligere enn det som hittil har vært hevdet. Velkommen til samisk jubileumsutstilling i Suhmhuset på NTNU Vitenskapsmuseet, i samarbeid med Saemien Sijte, Rørosmuseet og Gudbrandsdalsmusea avd. Lesja. Utstillingen har tekster på sør-samisk, norsk og engelsk.

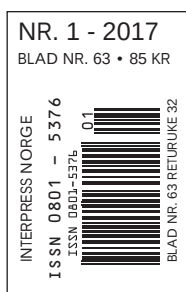
www.ntnu.no/vitenskapsmuseet

 **NTNU**
Vitenskapsmuseet



Museumsforlaget

Museumsforlaget er et nisjeforlag som utgir bøker om kulturarv. Vi satser på historie, arkeologi og andre fag som forteller om fortid og nåtid for framtida. Våre utgivelser har høy faglig kvalitet og forlaget er godkjent som publiseringskanal for vitenskapelig publisering. Vi tar imot manus og bokideer for vurdering.



Abonnement på SPOR

Et årsabonnement (2 nummer) koster 160 kr

Enkelthefter koster 85 kr.

Mer informasjon finner du på www.museumsforlaget.no

Museumsforlaget | Kjøpmannsgata 23, 7013 Trondheim

Telefon 47 47 87 47 | post@museumsforlaget.no | www.museumsforlaget.no